

НИОД. Інститут досліджень
війни, Голокосту та геноциду
(Королівська академія мистецтв і наук Нідерландів)

Український центр
вивчення історії Голокосту

ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ ПОГЛЯД

Матеріали міжнародної
наукової конференції
м. Вінниця
21–22 листопада 2009 р.

ББК 63.3 (4Укр-евр)
Б-48

Редакційна колегія:

д-р Карел Беркгоф
к.і.н. Анатолій Подольський
Михайло Тяглий (*відповідальний редактор*)

Б-48 Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту; 2012. – 144 с.

ISBN 978-966-2214-12-5

В Україні тоталітарні режими Гітлера і Сталіна вчинили величезні злочини – Голодомор, Великий терор, Голокост. Як усе це сталося? Що повинні знати про ці події громадяни України та інших держав Європи? Як викладати цю проблематику? Це теми, на яких зосереджувалась конференція «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд». Попри те, що останнім часом серед науковців точиться дискусія щодо порівняння злочинів двох тоталітаризмів в історії України, висновки цих інтелектуальних змагань та наукових спорів поки що не потрапляють до навчальної літератури чи, принаймні, не публікуються окремими збірками статей. Проте в сучасному українському суспільстві є цілковите розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жажливих геноцидів цього періоду. Сподіваємось, що видання знайде читачів – науковців, освітян та всіх, хто цікавиться важливим тоталітарним минулим України та Європи, і що ця збірка сприятиме ґрунтовнішому продовженню дискусії в українському суспільстві щодо концепції його історичної пам'яті.

*Видання підготовлено за сприяння
Міністерства здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерланди.*

ISBN 978-966-2214-12-5

© НІОД. Інститут досліджень
війни, Голокосту
та геноциду, 2012

© Український центр
вивчення історії
Голокосту, 2012

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ	4	Повернення минулого. Замість вступу
РОЗДІЛ 1.	9	ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: ПОДІЇ
	10	Тетяна Боряк Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні
	34	Іван Дерейко Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір
	54	Роман Подкур «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів
	77	Дмитро Титаренко В умовах зміни влади: міське населення Східної України напередодні та у перші місяці нацистської окупації
РОЗДІЛ 2.	89	ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: ОСЯГНЕННЯ
	90	Ганна Абакунова Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років XX століття
	101	Карел Беркгоф Бабин Яр у західній кінематографії
	107	Викторія Суковатая «Философия после Аушвица» и «этика после Холокоста»: рефлексии нацистского геноцида в западном и постсоветском сознании
	134	Інна Шугальова Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років: стан та перспективи дослідження
ПРО АВТОРІВ	143	

ПОВЕРНЕННЯ МИНУЛОГО. ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

В Україні тоталітарні режими Гітлера і Сталіна вчинили величезні злочини – Голодомор, Великий терор, Голокост. Ця історія важлива і жахлива. На жаль, ми ще недостатньо розуміємо її. Як усе це сталося? Чому? Що повинні знати про ці події громадяни України та інших держав Європи? Як викладати цю проблематику? Ось теми, на яких зосереджувалась конференція «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд». Конференція була спільним заходом Українського центру вивчення історії Голокосту (м. Київ) і Центру досліджень Голокосту та геноциду (м. Амстердам), який пізніше був об'єднаний із Нідерландським інститутом воєнної документації, внаслідок чого був створений нідерландський Інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду Королівської академії мистецтв і наук (*NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies*).

Іншою метою конференції було розширення контактів та обміну професійним досвідом між дослідниками й викладачами історії та суспільних дисциплін; продовження співпраці випускників програми стажувань з дослідження історії геноцидів та злочинів проти людства для науковців з України, що ще могли здійснити Центри дослідження Голокосту та геноциду від 2006 до 2009 років завдяки підтримці нідерландського міністерства здоров'я, добробуту та спорту. Учасниками конференції були науковці, викладачі історії, які в минулому брали участь у навчально-методичних семінарах Українського центру вивчення історії Голокосту, та інші провідні фахівці з історії тоталітарних режимів. Якщо ми не помиляємося, вперше в Україні освітяни повною мірою брали участь у науковій конференції про злочини тоталітарних режимів.

Захід відбувався у Вінниці, що, на нашу думку, є досить символічним. Адже саме у цьому подільському місті нацисти розкопали таємні масові могили жертв

НКВС у 1943 році, і саме там нацисти провели масові розстріли, які були зафіксовані на світлинах, вірогідно, того самого року. Серед тих фото бачимо, зокрема, молодого єврея за декілька секунд перед смертю на краю великого яру.

Видання частини наукових доповідей цієї нашої спільної конференції є, певною мірою, новаторським. Попри те, що останнім часом серед українських та західних науковців точиться дискусія щодо порівняння злочинів двох тоталітаризмів в історії України минулого століття на сторінках академічних часописів та в інтернет-ресурсах, висновки цих інтелектуальних змагань та наукових спорів поки що не потрапляють до навчальної літератури чи, принаймні, не публікуються окремими збірками статей. Сьогодні, на превеликий жаль, в університетських підручниках з історіографії для майбутніх українських істориків ми не знайдемо концептуального аналізу академічної вітчизняної та зарубіжної порівняльної літератури з історії Голокосту, Голодомору чи загалом сталінських репресій, що відбувалися на теренах України. Навіть бібліографії таких наукових праць немає. Цей факт демонструє підхід (чи радше його відсутність) державних інституцій до творення історичної картини минулого України.

Проте в сучасному українському суспільстві, серед науковців, освітян, викладачів, студентів є цілковите розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жакхливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко відбувається процес «подолання історії», зокрема, визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є сьогодні фактором власної ідентичності, викликом колективної пам'яті.

Наше видання присвячене надто відкритому, вельми концептуальному для сучасних українців питанню: наскільки можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву, об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема, про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не лише етнічним українцям, а й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо... Йдеться про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин, що впливають звідти. Або, наприклад, згоду на моноетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично вилучає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих

теренах. За такого підходу в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні невідворотно визначатимуться ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті...

Відомий європейський вчений Цветан Тодоров зазначав, що нам нікуди не сховатися від тої дійсності, що минуле століття, крім іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у ХХ сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, а й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків».

Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму. Вивчення злочинів тоталітарних режимів зачіпає проблему повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого.

Що надає організаторам конференції підстави формулювати її тему саме таким чином? Чи можна вбачати пряму спорідненість – або структурну подібність – між цими двома режимами, які значний час панували на теренах Європи та великою мірою визначили її подальшу – і сучасну – історію? З теоретичної точки зору, відповідь на ці питання може бути знайдено в активному розвитку протягом останніх десятиліть тієї міждисциплінарної галузі, яка сформувалася навколо терміна «тоталітаризм». Терміна, що виникнув майже одночасно з появою першого в історії ХХ століття державно-політичного устрою в Італії, який будувався на засадах, що їх пізніше, у 1956 р. було виокремлено дослідниками тоталітаризму К. Фрідріхом та З. Бжезінським у книзі «Тоталітарна диктатура і автократія», найважливішими серед яких, на нашу думку, є такі: (1) наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства; (2) наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією; (3) край висука роль державного апарату, проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства; (4) відсутність плюралізму в засобах масової інформації; (5) велика роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення; (6) масові репресії і терор з боку силових структур; (7) знищення індивідуальних громадянських прав і свобод тощо.

Незважаючи на те, що майже одночасно або пізніше різними дослідниками феномена тоталітаризму (Г. Арендт, К. Поппер, представники т. зв. «Франкфуртської школи» та ін.) були запропоновані дещо відмінні тлумачення виникнення та природи цього явища, у цілому всі вони згодні в одному – СРСР часів Сталіна та Німеччина часів Гітлера сприймаються багатьма як яскравіші та класичні зразки тоталітарної системи. Плідні дискусії у цій галузі тривають. Утім, дуже важливим та новим чинником у європейському гуманітарному просторі останніх років є те, що дискусії навколо феномена тоталітаризму та, зокрема, суспільна увага до значущості злочинів комуністичних режимів (поряд з фашистськими та нацистським) вийшли за межі суто академічних досліджень. У контексті пошуку нової європейської ідентичності активізувалися ініційовані як різними політичними секторами, так і осередками громадянського суспільства спроби активніше винести уроки з нещодавнього минулого Європи. Задля цього – втілити знання про злочинні вчинки тоталітарних режимів у систему освіти у різних країнах, розробити спільні комеморативні практики з цього приводу. Красномовним прикладом цього є ухвалена 25 січня 2006 р. резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1481 із закликом до засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, а згодом резолюція Європарламенту від 2 квітня 2009 р. про спільну свідомість країн континенту й комунізм, на виконання якої мали постати Платформа європейської пам'яті та свідомості – головний координаційний орган ЄС у вивченні тоталітаризму, а також пан'європейський центр-меморіал жертв тоталітарних режимів. Цим документом запровадили спільну комеморативну практику на рівні органів та інституцій ЄС щодо вшанування дня пам'яті жертв сталінізму й нацизму.

Тенденція до втілення загальної «пан'європейської» моделі пам'яті триває не без ускладнень; цьому заважає певна різниця в історичному досвіді між західно- та східноєвропейськими суспільствами, адже останні, на відміну від перших, мають за плечима також травматичний досвід «соціалізму в дії», який значною мірою визначає їхній сучасний світогляд. Утім, включення «східноєвропейського» травматичного минулого до загальноєвропейського історичного наративу все ж відбувається на різних рівнях – наприклад, на академічному, прикладом чого є гучний успіх та широка суспільна увага до нещодавньої книги Тімоті Снайдера «Криваві землі».

Що це означає для українського суспільства, яке також іде тернистим шляхом інтенсивних пошуків власної ідентичності, розбудови власної версії національної історії? Ситуація тут ускладнюється не лише існуванням вищезазначеного травматичного досвіду потерпання з боку обох режимів, а й тим, що всередині українського суспільства відсутній консенсус щодо трактування природи комуністичного

минулого та тієї міри, до якої суспільство згодне вважати методи та інструменти керування цим суспільством (тобто собою), що використовувалися у нещодавньому минулому, як прийнятні та допустимі. Конструктивності процесу пошуку примирення з власною спадщиною заважає не в останню чергу надто активна інструменталізація історії політичними діями різних кольорів, які радо та, на жаль, ефективно використовують суперечливі сторінки історії задля легітимації власних сучасних інтересів.

Спекуляції та навмисне спотворення історії можливе не в останню чергу тому, що протягом тривалого часу багато явищ та процесів історичного життя України були табуйованими для ретельного вивчення фахівцями, внаслідок чого громадськість досі не має багатогранної уяви про значущі економічні, політичні та суспільні події, які відбувалися на українських землях. Саме тому концепцію конференції та, відповідно, збірки матеріалів було запропоновано поділити на дві загальні частини (розподіл на них можна вважати досить умовним, але він видається доцільним з огляду на методичку аналізу теми конференції). Увагу першої з них було сфокусовано на більш ретельному вивченні методів та інструментарію встановлення економіко-політичного, господарського, ідеологічно-пропагандистського та карального ладу та реакції різних груп населення України на ці процеси. На відміну від першої, учасники другої конференційної сесії намагалися зосередитися радше не на історії, а на пам'яті – тобто проаналізувати не стільки ці трагічні події саме у конкретно-історичному вимірі, як те, яким чином відбувалося осягнення цих подій у подальшій, новітній історії України, як воно змінювалося з плином часу під впливом різноманітних чинників та якою мірою сьогодні усвідомлення сторінок минулого визначає сучасне бачення Україною своєї спадщини. На цій сесії й шлося про політику пам'яті з боку держави, про культуру пам'яті, яка притаманна суспільству.

Конференція привернула увагу багатьох журналістів. Сподіваємось, що це видання знайде різних читачів – науковців, освітян та всіх, хто цікавиться важливим тоталітарним минулим України та Європи. І ми відверто сподіваємось, що ця збірка сприятиме ґрунтовнішому продовженню дискусії в українському суспільстві щодо концепції історичної пам'яті, де громадяни України не стануть укотре вибудовувати тільки одну лінію історії – чи то героїчну, чи то жертвовну, а спробують сказати, що були учасниками тієї історії...

Видання текстів, як і сама конференція, відбувається завдяки фінансовій допомозі міністерства здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерланди.

Редакційна колегія

РОЗДІЛ 1

ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: ПОДІЇ

ПРОДОВОЛЬЧА ДОПОМОГА КРЕМЛЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

«Бесспорно, что эта помощь должна была стать одним из основных и могучих рычагов в деле мобилизации колхозных масс на борьбу за успешное проведение весеннего сева...».

*Директивний лист Павлоградського райкому КП(б)У
Дніпропетровської області, травень 1933 р.¹*

Звернення до цієї теми зумовлене двома причинами. Першою є наполеглива аргументація з боку тих, хто не визнає Голодомор геноцидом, щодо турботи Сталіна про голодуючих селян: адже існує низка постанов ЦК ВКП(б) про надання продовольчої допомоги Україні. Це, за їхнім переконанням, свідчить про те, що Сталін не мав злочинних намірів.

Другою причиною стала відсутність кореляції більшості документальних даних про різноаспектну допомогу зі свідченнями очевидців Голодомору. Першими, хто звернув увагу на невідповідність офіційно декларованих положень, з одного боку, та свідчень очевидців – з іншого, стали упорядники книги «Голод-33: народний меморіал» Лідія Коваленко та Володимир Маняк². Тому ми хотіли б розглянути документи з точки зору надання допомоги Україні у 1932–

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг. – К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 860 (Док. № 584).

² Коваленко Л. Голод-33: народний меморіал. – К., 1991. – С. 499.

1933 рр., не претендуючи на аналіз складної проблеми зернових потоків, і зрозуміти, що насправді криється за, на перший погляд, однозначною ситуацією, та ще й гуманітарного забарвлення: **надання допомоги голодуючим.**

Працюючи з документами, варто пам'ятати про такий аспект, який можна умовно назвати існуванням паралельних світів – вищого та низового рівнів. Ще Р. Пиріг зазначив, що чим вищий рівень документа, тим менше у ньому буде рівень репрезентації свідчень про Голодомор³. Аналізуючи документи вищого рівня, можна дійти висновку, що ситуація не була такою жахливою, як її змальовують українські історики. Але опускаючись нижче, на локальні рівні, дослідник дедалі частіше натраплятиме на свідчення про механізми та масштаби голодування. На жаль, дослідники змушені опустити рівень наркоматів щодо Голодомору 1932–1933 рр., адже їхні архіви 1930-х рр. фактично не збереглися і не дають змоги простежити повною мірою реакцію виконавчої влади в республіці на події. Але відомості про села, свідчення людей, які вижили, часто не засвідчують наявної інформації документів.

Джерельною базою стало фундаментальне видання Р. Пирого «Голодомор 1932–1933 в Україні: документи і матеріали» та «Голод в СРСР 1929–1934: нові документи» (2009) – компакт-диск, де зібрано документи, подані без коментарів і легенд⁴.

Проблему було проаналізовано у низці площин.

Розпочати варто з поняття допомоги в тогочасному контексті. Допомога в нашому розумінні – це те, що надається понад норми, в екстреному порядку, без відшкодування. Але в тих умовах норми взагалі не було. Забирали зернові та продовольчі припаси. Так, станом на 17 травня 1932 р. в Україні не було запасів борошна, що зафіксовано постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо виконання постанов ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні»: з 6,5 млн пудів зерна, відпущених Україні, Політбюро просило завезти 1,5 млн борошном, «зважаючи на повну відсутність на Україні запасів борошна»⁵.

³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 13.

⁴ Див. онлайннову версію компакт-диска: www.rusarchives.ru/publication/hunger-ussr/content.shtml.

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 161 (Док. № 97).

Станом на 30 червня 1932 р. з більшості районів України посівний матеріал було вивезено⁶. А з осені 1932 р. почали відбирати незернове продовольство селян. Інформацію про це дають свідчення очевидців Голодомору, фіксуючи факт відбирання буксирними бригадами чи групами активістів незернових припасів селян – квасолі, картоплі, буряку, квашеної капусти тощо⁷.

Тому надання допомоги перетворюється на просту видачу того, що було забрано, але з помпезним оголошенням як допомоги. Ця допомога – видача того самого мінімуму, необхідного для підтримання фізичного стану, достатнього для обробки землі і надання прибутку для держави. Тому поняття «допомоги», яким рясніють документи, – це пропагандистський термін з яскравим ідеологічним забарвленням.

З іншого боку, офіційний документ найвищого рівня – директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР – подає таке формулювання допомоги, яке характеризує ставлення влади до надання допомогівих ресурсів: «зернові позики для насінневої, продовольчої та фуражної допомоги, виділені Україні весною 1933 р.»⁸. Тож постає проблема термінології Голодомору – нагальна потреба переосмислити вживані терміни (допомога, позика) та повернути їм початковий смисл. Адже влада вже на рівні створення цих документів заклала політику виправдання своїх дій. Це евфемістична риторика: замість того, щоб називати речі своїми іменами, їм надають специфічних дефініцій.

Наступним аспектом розгляду проблеми є плутанина власне термінів «допомога» та «позика», що ускладнюється мішаниною означень: продовольча, насіннева та фуражна.

Продовольча допомога у документах виглядає солідним аргументом на захист Сталіна. Але аналіз змісту документів засвідчує, що «допомога» підлягала поверненню з відсотками, принаймні з 18 лютого 1933 р. Уперше умова про відшкодування державі транспортних

⁶ Голод в ССР, 1930–1934. Документи [Електронний ресурс]. – М.: Федеральное архивное агентство России, 2009. – CD-Rom. – Слайд 30. – Арк. 38.

⁷ *Борисенко В.К.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К., 2007. – С. 92, 115, 117, 121, 123, 137–138, 142, 153, 160, 227, 229, 242, 247, 269; *Національна книга пам'яті жертв Голодомору.* – К., 2008. – С. 47–53, 55–56, 59–76, 78, 84, 86; *Коваленко Л.* Голод-33: народний меморіал. – С. 84, 97–98, 104–105, 116, 125 та ін.

⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 896 (Док. № 605).

та адміністративних витрат на позику/допомогу в обсязі 10 пудів на кожні 100 отриманих пудів з'являється у постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 18 лютого 1933 р. «Про насінневу і продовольчу допомогу колгоспам и радгоспам України»⁹. При цьому варто навести формулювання документа: «насінневу позику та продовольчу позику відпустити безвідсотково», а наступне речення уже містить пункт про відшкодування державі транспортних та адміністративних витрат.

Через таку умову Україна повинна була повернути насінневу, продовольчу та фуражну позики, видані як допомога, всього 33,41 млн пудів, включно з відшкодуванням державі згаданих витрат. Насіннева, продовольча та фуражна позики (1,78 млн пудів) мали бути повернені в обсязі 1,96 млн пудів¹⁰.

Улітку 1932 р. Україна мала повернути в рахунок погашення позики 8 млн 250 тис. пудів зерна понад встановлену норму хлібозаготівель¹¹. Отже, практика повернення позики з відсотками існувала і до 18 лютого 1933 р. Тобто продовольча «позики» та «допомога» стають у ряді випадків ідентичними поняттями, принаймні про це можна говорити з часу виходу постанови від 18 лютого 1933 р.

Водночас у 1932 р. у документах зустрічається поняття «безвідсоткова позики». Скажімо, 19 квітня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «про насінневу позику Україні». Як виняток, позики відпускались безвідсотково, але з «централізованих ресурсів всередині України»¹². Знову постає аспект значення позики: держава забрала зерно, а потім дозволяє використати зерно, зібране в Україні, для потреб України, не залучаючи зовнішні ресурси. При цьому в документах простежується турбота ВКП(б) про Україну, хоча у згаданій постанові йде мова про насінневу позику обсягом у 12 тис. тонн і лише 3 тис. тонн для продовольчої допомоги колгоспникам.

Варто зазначити, що, оскільки про продовольчу допомогу йдеться в документі про насінневу позику, і враховуючи час надання позики – квітень, період, коли посівна кампанія має іти повним ходом, – можна

⁹ Голод в СРСР, 1930–1934. – Слайд 3–4. – Арк. 71–72.

¹⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 896 (Док. № 605).

¹¹ Там само. – С. 10.

¹² Там само. – С. 120 (Док. № 70).

припустити, що турбота про колгоспників зумовлена потребами посівної. Таке припущення підтверджує документ наступного дня (20 квітня), коли ЦК КП(б)У прийняло рішення про надання продовольчої допомоги колгоспникам України «на період посівної». Ресурси, як і у попередньому документі, були місцеві¹³.

Крім хитрощів з поверненням «допомоги» з відсотками, було і формулювання «надати продовольчу допомогу, збільшивши план централізованого постачання». Виглядає як допомога голодуючим, насправді – лише тим категоріям, яким було дозволено отримувати пайок. Таке формулювання було виявлено в листі Харківського обкому партії до ЦК КП(б)У про незадовільне постачання області (19 травня 1932 р.). Було констатовано поганий хід децентралізованих заготівель по області, що вплинуло на категорії, переведені на децентралізоване постачання. Було зафіксовано чотири пропозиції до ЦК КП(б)У через «серйозність ситуації, що склалась з постачанням основних контингентів споживачів області хлібом на травень місяць...», у тому числі надання продовольчої допомоги області, «збільшити план централізованого постачання»¹⁴. Якщо врахувати, що головне місто області було столицею України, а «в досить важких умовах опинились» низка підприємств різних напрямів (виробництво паперу та спирту, обробка металу, деревини), а також викладачі, медичний та агротехнічний персонал, тривога обласного партійного осередку стає зрозумілою.

30 травня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову «про продовольчу позику Україні». При цьому в тексті документа використовується термін «проддопомога», а наведені умови надання «проддопомоги» такі: «на умовах раніше відпущеної продпозики»¹⁵. Таким чином, знову маємо справу з плутаниною понять – допомога і позика.

Якщо звернутись до ознаки «фуражний», то фуражною могла бути як позика, так і допомога. В травні 1932 р., реагуючи на стан сівби в Україні, Політбюро ЦК ВКП(б) розпорядилось видати Україні з фондів Комітету резервної позики 500 тис. пудів вівса на фуражні потреби (в рахунок

¹³ Голод в ССРСР. 1929–1934. Новые документы. Документальная выставка. – М., 2008. – Файл в формате PDF. – Слайд 84. – Арк. 54.

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 164–165 (Док. № 99).

¹⁵ Там само. – С. 857–858 (Док. № 582).

2 млн пудів, дозволених Москвою 25 травня). Також надавалася позика вівсом. Джерелом були резерви самої України та Білорусії¹⁶. У згаданій постанові від 18 лютого 1933 р. йшлося про фуражну допомогу¹⁷.

Цікавим є лист Наркомзему УРСР та Київського обкому партії до ЦК КП(б)У «Про заходи щодо господарської та продовольчої допомоги районам Київської області» (14 березня 1933 р.). Бачимо невідповідність назви і змісту, бо в листі мова йде про потреби для буряко-сійних районів у насінні, харчах та фуражі, що дістало відображення у терміні «позика»¹⁸. А з назви випливає, що була надана допомога.

Невідповідність заголовка та змісту документа простежується також у постанові РНК СРСР «Про продовольчу і фуражну допомогу Україні» (26 квітня 1933 р.). Було вирішено «випустити» Україні, на додаток до вже наданої «фуражної допомоги», 1800 тис. пудів вівса. Далі уточнювалося, що відпуск вівса, як і жита для продовольчої допомоги, надається в порядку позики «на умовах возврата осенью 1933 года натурой, причем административные и транспортные расходы государства начисляют в размере 10 пудов на каждые 100 пудов продовольственной и фуражной семсуды»¹⁹. Отже, з документів випливає, що фуражна допомога в деяких випадках була позикою, бо підлягала поверненню, ще й з відсотками.

Простежується залежність видачі фуражної, як і продовольчої та насінневої, «допомоги» від необхідності вкластися під час проведення посівної кампанії весни 1933 р. у терміни, встановлені для району (Павлоградський район, Дніпропетровська область)²⁰.

Своєрідним підсумком розвитку ситуації з наданням фуражної позики (як продовольчої, так і насінневої) стало рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 червня 1933 р. про обов'язкове повернення її (що разом з продовольчою та насінневою позиками склало 1,78 млн пудів) до 1 жовтня 1933 р. з урахуванням покриття транспортних витрат держави обсягом 10 пудів на кожні 100 пудів

¹⁶ Там само. – С. 189 (Док. № 125).

¹⁷ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 3–4. – Арк. 71–72.

¹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 763–764 (Док. № 515).

¹⁹ Там само. – С. 825 (Док. № 559).

²⁰ Там само. – С. 860 (Док. № 584).

позики (тобто 1,96 млн пудів понад затвердженого плану хлібоздачі колгоспами України)²¹. Тобто фуражна позика/допомога, як і насіннева позика/допомога, підлягали поверненню державі з відсотками.

Так, 20 березня 1932 р. Рада праці та оборони прийняла рішення про надання Україні насінневої позики, причому 750 тис. пудів – «за рахунок централізованих ресурсів в самій Україні», тобто за рахунок самої республіки. Решта 600 тис. пудів виділялися з неукраїнських резервів (Центральна чорноземна та Західна області). Ця позика, як зазначено в документі, надавалась «як виняток» без відсотків²².

Держава переймалась питанням повернення насінневої позики. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 30 жовтня 1932 р. окремим пунктом (№ 11) йшлося про встановлення кінцевого терміну покриття заборгованості з насінневої позики по всій Україні до 1 грудня 1932 р. Цю позику повинні були погасити районні та обласні організації республіки²³.

Також видом позики був дозвіл видати певну кількість одного продукту в обмін на інший продукт із місцевих заготівель. Наприклад, 27 березня 1933 р. постанова Політбюро ЦК ВКП(б) задовольняє прохання ЦК КП(б)У про відпуск 18,6 тис. тонн ярової пшениці на насіння колгоспам в обмін на озиму пшеницю та жито. Як виняток, еквівалент обміну було встановлено такий: один пуд пшениці дорівнює одному пудові жита²⁴.

Інший приклад, пов'язаний з обмінним фондом: було дозволено відпуск зернових культур та вівса для України «за рахунок скорочення на відповідну кількість обмінного фонду», сам відпуск вимагалося здійснити на умовах безвідсоткової насінневої позики, яка має бути повернена з урожаю 1933 р. натурою з урахуванням адміністративних та транспортних витрат держави (10 пудів на кожні 100 отриманих пудів)²⁵. Існувала і можливість зворотного руху: з відпущеного раніше обмінного фонду використати в порядку позики для видачі

²¹ Там само. – С. 896 (Док. № 605).

²² Голод в ССРСР, 1930–1934. – Слайд 8. – Арк. 134.

²³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 359 (Док. № 272).

²⁴ Там само. – С. 795. (Док. № 534).

²⁵ Там само. – С. 810–811 (Док. № 543).

колгоспам на насіння, з урахуванням адміністративних та транспортних витрат держави²⁶.

Інше формулювання, яке можна зустріти в документах: відпуск невикористаної насінневої позики на продовольчі потреби. Так, 16 червня 1932 р. було видано постанову Політбюро ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу УСРР: ухвалено рішення про виділення Україні вівса на продовольчі потреби з невикористаної насінневої позики²⁷.

З цього документа випливає ще один важливий аспект, пов'язаний з наданням продовольчої допомоги Україні: функціональне призначення відпущеного зерна могло бути змінено лише з дозволу вищої інстанції, якою, судячи з наведеного документа, було ЦК ВКП(б).

Наведемо приклад словесної казуїстики. Харківський обком партії повідомив ЦК КП(б)У про план збору хліба у 4000 тонн, який, незалежно від часу та кількості його надходження, одразу було зараховано на рахунок централізованих нарядів хліба, які відпускаються наркомом постачання для Харківської області на травень та червень²⁸. Тобто зерно ще не встигли зібрати, а його вже зараховано у план постачання за рахунок централізованих ресурсів. Так вираховувався обсяг наданої допомоги та позики у переважних випадках.

Таким чином, зафіксовані у документах терміни не завжди відповідають змісту. За гуманним поняттям «допомога» насправді ховалася жорстка політика визиску: вилучене в Україні зерно згодом поверталося до неї, але вже як надана державою позика, яка потребувала 10% відшкодування.

Постає проблема українських та зовнішніх ресурсів допомоги. Ми визначили кілька зовнішніх ресурсів (з-поза меж УСРР – Білорусія, Новоросійськ, Центральна чорноземна область), які протягом травня – червня 1932 р. у трьох акціях передали: 6,5 млн пудів хліба, 950 тис. пудів вівса, 300 тис. пудів кукурудзи, 1000 тонн гречихи. Варто згадати досить хитре формулювання, коли з документа не зрозуміло, з якого фонду/резерву виділяється позика чи допомога – місцевого українського чи зовнішнього, зазначено лише про відпуск (таких документів ми

²⁶ Там само. – С. 838 (Док. № 565).

²⁷ Там само. – С. 207 (Док. № 144).

²⁸ Там само. – С. 165 (Док. № 99).

нараховували близько 30; при цьому може бути дублювання всесоюзних постанов республіканським ЦК). Згадано й місцеві українські ресурси (13 випадків). Тож постає закономірне запитання: чи можна це вважати повноцінною допомогою, коли українським селянам у вигляді допомоги та позики давали те, що вони виростили своїми руками і що у них повністю вилучила держава? Адже в такому випадку держава не брала продукти з інших джерел, вона неохоче віддавала частину того, що уже зарахувала як прибуток.

Наступною площиною є визначення категорій, яким було дозволено отримати їжу. Почнемо з колгоспників: яким чином було обґрунтовано необхідність надання їм допомоги?

Колгоспники у документах зображені як робоча худоба, яку треба годувати в період посівної, прополювальної кампаній та збирання врожаю – коли надана допомога повинна в першу чергу забезпечити успішне проведення цих заходів. Тобто гуманізм влади полягав у забезпеченості кампаній, пов'язаних з урожаєм; це, до речі, також простежується у свідченнях.

У документах бачимо такі формулювання, пов'язані з виділенням харчів для харчування колгоспників: «для громадського харчування колгоспників, що працюють на обробці буряків» (травень 1932 р.)²⁹; «харчування колгоспникам в час прополювальної кампанії» (причому правління артілі просить відпустити просяне лушпиння, – зазначимо, непридатне для харчування людей) (травень 1933 р.)³⁰; хліба для бурякових радгоспів і колгоспів на продовольчі потреби (червень 1932 р.)³¹; «для прополювальних робіт» (липень 1932 р.)³²; для надання продовольчої допомоги «на час весняних польових робіт» (лютий 1933 р.)³³; «на обробку буряку» (квітень 1933 р.)³⁴; надання продовольчої допомоги на період посівної кампанії (квітень 1932 р.)³⁵.

²⁹ Там само. – С. 161 (Док. № 97).

³⁰ Там само. – С. 850 (Док. № 575).

³¹ Там само. – С. 207 (Док. № 144).

³² Там само. – С. 240 (Док. № 170).

³³ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 3–4. – Арк. 72.

³⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 825 (Док. № 559).

³⁵ Голод в СССР. 1929–1934. Новые документы. – Слайд 84. – Арк. 54.

Варто навести повністю формулювання, яке висвітлює ставлення влади (в цьому випадку – КП(б)У) до робітників колгоспів (лютий 1933 р.): «Ввиду того, что в отдельных колхозах и пораженных районах явления голода иногда захватывают слои колхозников, на которых в весеннюю посевкампанию будут возложены непосредственно задачи езовых, севальщиков и персонал, непосредственно участвующий в посевкампании, – обязать колхозы оказывать таким лицам немедленную помощь, возложить равную ответственность на это дело также на бригадиров, с тем, чтоб весь состав бригады вышел бы на посевкампанию в целиком работоспособном состоянии»³⁶.

Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 3 червня 1933 р. також зазначив, що частина потенційно працездатних селян через перешкоди, пов'язані з початком посівної кампанії, не отримувала роботи, «а потому не имела возможности получать производственную помощь»³⁷, укладаючись таким чином в схему: нема роботи – нема харчування.

У березні 1933 р. ДПУ УРСР видав циркуляр щодо продовольчої допомоги: «ЦК партии вынес ряд решений об оказании немедленной продовольственной помощи нуждающимся. Оказываемая помощь должна прежде всего обеспечить успешное проведение сева в районах, селах и колхозах, испытывающих продовольственные затруднения и должна быть оказана, в первую очередь, колхозам, выполнившим свои обязательства перед государством, лучшим бригадам, бригадирам и колхозникам с большим количеством трудодней»³⁸.

Голова РНК УРСР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент на Україні уже можна було нарахувати мінімум 100 районів, замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весінньої сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть обробку і збирання врожаю³⁹.

³⁶ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 7–8. – Арк. 130.

³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 873 (Док. № 590).

³⁸ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 9–12. – Арк. 146.

³⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 200 (Док. № 139).

Вінницький обком партії так повідомляв генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про стан із харчуванням: «...для наилучшего обеспечения свеклосеяния нашей области, особенно сохранения буряка от вредителей и проведения прополочных работ, обязательно необходимо оказать помощь продовольствием»⁴⁰.

Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М.М. Хатаєвич 27 червня 1933 р. прохав генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна надати додаткову продовольчу позику, аргументуючи це безперервними дощами упродовж останніх 10 днів, що унеможлиблюють польові роботи. Як наслідок, «в колхозах ряда районов полностью съеден, доедается весь отпущенный нам хлеб, сильно обострилось продовольственное положение, что в последние дни перед уборкой особенно опасно». Резолюція Сталіна на документі позитивна («треба дати») ⁴¹.

Опустимось до рівня районного комітету. Доводячи до відома недоліки у розподілі продовольчої допомоги (травень 1933 р.), Павлоградський райком КП(б)У Дніпропетровської області повідомив, що надана продовольча, фуражна та насіннева допомога має стати «одним из основных и могучих рычагов в деле мобилизации колхозных масс на борьбу за успешное проведение весеннего сева в сроки, указанные обкомом для нашего района»⁴².

Нарешті, маємо і позицію місцевих працівників села Олександрівки (Харківська область), які у травні 1933 р. повідомили, що через нестачу продуктів харчування «выходит из строя каждый день 8–10 колхозников». Тому вони просили допомоги, бо «мы можем оказаться в большом прорыве в прополочной компании, а нам нужно полоть 500 га ярого и озимого посева, кроме буряков»⁴³.

21 травня 1932 р. було розіслано телеграми обкомам Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей, а також АМСРР про відпуск для «громадського харчування колгоспників» прося

⁴⁰ Там само. – С. 820 (Док. № 553).

⁴¹ Шифрограмма первого секретаря Днепропетровского обкома КП(б)У М.М. Хатаевича генеральному секретарю ЦК ВКП(б) И.В. Сталину с просьбой выделить дополнительную продовольственную ссуду (27 июня 1933 г.) [Електронний ресурс]. – № 27. – Режим доступу: [http://www.rusarchives.ru/publication/golod.shtml#\(40\)](http://www.rusarchives.ru/publication/golod.shtml#(40)).

⁴² Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 860 (Док. № 584).

⁴³ Там само. – С. 863–864 (Док. № 585).

і тьюлки⁴⁴. 25 травня було розіслано телеграми КП(б)У до Вінницького, Київського, Одеського та Молдовського обкомів партії про відпуск для громадського харчування колгоспників консервів⁴⁵. Хоча в документах не йдеться про кампанії, пов'язані з урожаєм, в яких задіяні колгоспники, можна припустити, що, оскільки травень є гарячою порою для сільсько-господарських робіт, то виділення харчів, з інтервалом в чотири дні, було пов'язано з потребою виконати план у сфері сільського господарства.

Однак з часом держава почала вважати, що забагато продовольства витрачається даремно, через розподіл його у громадських їдальнях. Реакцією на таке явище стала постанова Укрколгоспцентру від 22 серпня 1932 р. про заборону видавати хліб у громадському харчуванні: «...через общественные столовые разбазаривается значительная часть фондов, подлежащих распределению среди колхозников на трудодни...». Було запропоновано припинити видачу колгоспникам хліба у громадському харчуванні, за винятком трактористів; натуральний аванс видавати колгоспникам лише на трудодні; колгоспники на роботі мають одержувати гарячу їжу і приносити свій хліб⁴⁶.

Весною 1933 р., у розпал смертності, держава почала регулювати механізм надання допомоги колгоспникам. 17 березня 1933 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області». Було підкреслено, що допомога за рахунок продовольчої позики, наданої державою, має бути спрямована передусім до «добросовестных» колгоспників, котрі мають велику кількість трудоднів, але які або отримали мало хліба, або мають велику родину⁴⁷.

ДПУ УРСР 19 березня 1933 р. видало циркуляр, яким, серед інших категорій, зобов'язувало надавати допомогу колгоспникам з великою кількістю трудоднів⁴⁸.

Уявлення про шляхи розподілу харчування серед колгоспників можна дістати з директиви Мелітопольському райкому КП(б)У і райвиконкому Дніпропетровської області головам колгоспів, сільських рад,

⁴⁴ Там само. — С. 175–178 (Док. № 108-113).

⁴⁵ Там само. — С. 186–187 (Док. № 120–123).

⁴⁶ Там само. — С. 295 (Док. № 222).

⁴⁷ Там само. — С. 775 (Док. № 522).

⁴⁸ Голод в СССР, 1930–1934. — Слайд 9–12. — Арк. 147.

секретарям партійних осередків «Про порядок розподілу продовольчої позики серед населення району» від 29 квітня 1933 р. Було констатовано, що багато колгоспів, використовуючи продовольчу позику, стають на шлях утримання («иждивения») замість мобілізації на успішне виконання робіт, просячи додаткову позику, не враховуючи, що тієї позики, яка зараз видається, має вистачити до нового хліба з урожаю цього року.

З огляду на такий стан, прийнято рішення видавати продовольчу позику колгоспникам тільки борошном на руки кожному і винятково на підставі випрацюваних трудовнів. Приварок наказано організувати лише за рахунок колгоспів і колгоспників. За їхнім бажанням можна використовувати їхнє борошно (тобто видане за трудовні) для приварку. Лише трактористам можна давати на приварок з продовольчої позики, якщо немає інших джерел. Видачу колгоспникам давати за кожні п'ять випрацюваних трудовнів. Запропоновано звернути увагу на організацію приварку за рахунок пошуку додаткових ресурсів (овочі, риба, жири). Також розписано норми грамів для всіх категорій колгоспників – трактористи, ті, хто працює на пропольванні, в садах тощо⁴⁹.

Бюро Київського обкому КП(б)У від 22 лютого 1933 р. дозволило видавати аванс тим особам, які були у стані «крайнього виснаження та приведені в працездатний стан», а також надати їм роботу у колгоспах, радгоспах чи лісових господарствах. Надійшла вказівка підняти на ноги всіх недієздатних від виснаження⁵⁰.

Оскільки смертність весною 1933 р. зростала, як і випадки виснаження, ЦК КП(б)У в рамках боротьби з дитячою безпритульністю виділило «на організацію стаціонарного утримання колгоспників та одноосібників, які потребують допомоги», 1 млн 500 тис. крб.⁵¹

Звернімося до інших категорій, яким було дозволено одержувати продукти під час Голодомору. Частина таких категорій позначали терміном «постачання». Він є широким у контексті забезпечення продовольством окремих категорій. Не слід забувати, що такі категорії були чітко визначені державою.

⁴⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 831–832 (Док. № 561).

⁵⁰ Голод в СРСР, 1930–1934. – Слайд 5–6. – Арк. 82.

⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 837 (Док. № 564).

Почнемо з одноосібників – категорії, близької до колгоспників, але ідеологічно ворожої владі, а тому був особливий механізм для надання їжі особам цієї групи.

Згідно з циркуляром ДПУ УРСР від 19 березня 1933 р., було дозволено одержувати харчування тим одноосібникам, хто погодився іти до колгоспу або уклав угоди з радгоспами. В таких випадках допомога мала надаватися в першу чергу, поряд із колгоспниками з великою кількістю трудоднів, бригадирам, трактористам та родинам червоноармійців⁵².

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області» від 17 березня 1933 р. проливає світло на класифікаційні підходи, застосовані владою щодо селян, які вели індивідуальне господарство. Було запропоновано поділити одноосібників на три групи. До першої віднесено господарства, які бажають вступити до колгоспу: прийняти їх, не вимагаючи внесення насіння. До другої належали ті, хто не бажав вступити до колгоспу: їх слід було прикріпити на роботу до радгоспів, надати через них тимчасову продовольчу допомогу до початку весняних робіт, а потім «выдавать продовольствие за произведенную работу». Віднесених до третьої групи мали вислати на північ. Можна було надати лише першу допомогу одноосібникам із двох перших груп, а потім всю допомогу надавати в порядку оплати за роботу чи невеликого авансу за рахунок роботи⁵³.

З'ясування обставин надання допомоги дітям під час Голодомору є темою окремого дослідження. Наведемо кілька прикладів механізмів надання допомоги дітям. Продовольство для дітей виділяли вже в травні 1932 р. 20 травня Київський обком КП(б)У постановив порушити питання перед ЦК ЦК(б)У про виділення продовольства для дітей колгоспників, одноосібників та службовців сіл і містечок. І тут влада визначала, хто має право на отримання продовольства, оскільки було окреслено два райони. У районах першої черги мали надати допомогу 50% дітей, у районах другої черги – 25%⁵⁴.

Виявлено чотири телеграми КП(б)У від 25 травня 1932 р. до Вінницького, Київського, Одеського та Молдовського обкомів партії про

⁵² Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 9–12. – Арк. 147.

⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 776 (Док. № 522).

⁵⁴ Там само. – С. 169 (Док. № 102).

надання продовольчої допомоги районам цих областей та Молдавської республіки, що перебувають у найважчому становищі. Допомога спрямовувалась колгоспникам та дітям. Останнім виділялось 7,5 тонн крупи та 7,5 тонн кондитерських виробів. При цьому спеціально зазначалося, що на допомогу на дитяче харчування не поширюється постанова ЦК від 21 травня 1932 р. про список районів, яким має бути надано 80% всієї допомоги. Це, очевидно, може бути трактоване як дозвіл обласним комітетам самостійно розподіляти харчування дітям⁵⁵.

22 лютого 1933 р. Київський обком КП(б)У наказав у селах, де склалася важка ситуація, організувати гарячі сніданки для дітей, а дітей дошкільного віку прикріпити до шкіл⁵⁶.

Навесні 1933 р. надійшли нові вказівки, що стосувались порятунку дітей від голодної смерті. 17 березня 1933 р. було видано постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області». Ішлося про потребу організувати через дитячі садки, ясла та школи харчування всіх дітей, які потребують допомоги, в т. ч. дітей колгоспників, які мають мало трудоднів, а також дітей одноосібників. Це один з небагатьох прикладів, коли влада не застосувала класовий підхід до своїх громадян – всі діти, незалежно від походження, мали дістати можливість їсти⁵⁷.

Цікаво, що одним із ресурсів для надання допомоги дітям було «освежение непригодных к хранению» овочів державного фонду (станом на 1 червня 1933 р.)⁵⁸.

З іншого боку, надання допомоги дітям було не останньою чергою пов'язане з побоюванням поширення епідемій. Так, 6 травня ЦК КП(б)У видало постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». Незважаючи на надану продовольчу допомогу областям і пряму вказівку ЦК розгорнути в селах допомогу дитячому населенню, зростає наплив дітей до Харкова, Києва, Одеси та інших великих центрів та залізничних вузлів, що «создает угрозу распространения эпидемий». Тому було наказано створити комісії з боротьби з безпритульністю та

⁵⁵ Там само. – С. 186–187 (Док. № 120–123).

⁵⁶ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 5–6. – Арк. 82.

⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 775 (Док. № 552).

⁵⁸ Там само. – С. 869 (Док. № 587).

запропонувати «организовать на месте (в селах, колхозах) помощь осиротевшим, подкинутым детям (создание сельских приемников, организация питания при школах, организация питания наиболее нуждающимся после окончания занятий в школе и т. п.)» та ін.⁵⁹

Звернемось до інших категорій, які одержували харчування на постачання. У спеціальній постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників» від 1 листопада 1932 р. ідеться про норми індивідуального постачання та громадського харчування 28 категорій керівного складу районних працівників та ще п'яти категорій для районів першої категорії⁶⁰.

Окремо за санкцією ЦК ВКП(б) виділялось продовольство для потреб робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій та майстерень, «активу» колгоспів (7 лютого 1933 р.)⁶¹.

Харківський обком партії у листі до ЦК КП(б)У повідомляв про незадовільне постачання області (19 травня 1932 р.). Перелічено категорії постачання: заводські робітничі кооперативи; громадське харчування, міське спискове населення Харкова. Згадано й сільське населення, однак лише «исключительно состав ответственных работников по 30 чел. в районе», хоча сіл у районі могло бути в кілька разів більше⁶².

У документах простежується турбота про наявність продуктів для постачання тих категорій, які планово одержували їжу від держави. Так, у травні 1932 р. постанова Політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язала комісію «негайно вжити заходів» для забезпечення відвантаження зерна на постачання⁶³. 17 лютого 1933 р. було видано постанову ЦК КП(б)У «Про стан хлібопостачання Донбасу та надання продовольчої допомоги», згідно з якою треба було відвантажити в лютому 10 тис. тонн пшениці, 5 тис. тонн борошна, 2,3 тис. тонн жита, розбронювати 50 тис. тонн зерна і муки з українського недоторканного фонду для «забезпечення Донбаса і промислових центрів»⁶⁴. 20 березня 1933 р. було ухвалено

⁵⁹ Там само. – С. 836 (Док. № 564).

⁶⁰ Там само. – С. 361–364 (Док. № 274).

⁶¹ Там само. – С. 663 (Док. № 468).

⁶² Там само. – С. 164 (Док. № 99).

⁶³ Там само. – С. 156 (Док. № 93).

⁶⁴ Там само. – С. 689–690 (Док. № 482).

постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про поліпшення постачання хлібом робітників та студентів УСРР», причому увагу акцентовано на студентах і робітниках міста Києва⁶⁵.

Наступну категорію становили червоноармійці. У червні 1932 р. командувач військ Українського воєнного округу Й. Якір написав доповідну записку народному комісару воєнних і морських справ і голові Реввоєнради СРСР К. Ворошилову про заходи ЦК КП(б)У та РВС-УВО з надання продовольчої допомоги «нуждаючимся» родинам червоноармійців. У квітні було проведено перевірку скарг червоноармійців. Більшість останніх стосувались продовольчої допомоги, неохочення пільг та недотримання у деяких регіонах революційної законності представниками влади. В червні Й. Якір попросив ЦК КП(б)У про відпуск 80 тис. пудів зернових культур для допомоги родинам червоноармійців, зокрема, найбільше – Київській області (понад 23 тис. пудів). Виділили також Харківській, Дніпропетровській, Вінницькій, Одеській та Автономній Молдавській ССР (останній лише 5 тис. пудів). Було підраховано, що допомоги потребують 35–40 тис. родин червоноармійців в Україні. «Отпущенные фонды Областными конторами “Заготзерно” уже отгружаются по станциям разгрузки для 117 районов»⁶⁶. Констатовано: не викликає сумнівів той факт, що «получение этой помощи и своевременная информация об этом красноармейцев, непосредственно их семьями, будет иметь большое значение по укреплению политических настроений красноармейцев». Й. Якір також додав, що за останні 3–4 місяці «отрицательные» настрої червоноармійців, призваних із території України, обертаються навколо «хлебных затруднений и тяжелого материального положения их семей»⁶⁷.

Постанова Київського обкому КП(б)У від 19 березня 1933 р. «Про надання продовольчої допомоги населенню» зобов'язала в першу чергу надавати допомогу родинам червоноармійців і червоних партизанів⁶⁸.

⁶⁵ Там само. – С. 788 (Док. № 528).

⁶⁶ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 86. – Арк. 96.

⁶⁷ Там само. – Слайд 87. – Арк. 97.

⁶⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 785 (Док. № 526).

Загалом, говорячи про надання продуктів категоріям, які підпадали під поняття «постачання» та які одержували харчування незаплановано, можна стверджувати, що їжа була дієвою зброєю влади, яка діяла за принципом: їсть не просто той, хто працює, а хто працює на благо батьківщини та не є її ідеологічним ворогом (останні просто висилалися і часто мали самі собі шукати харчів або заробляти на миску баланди тяжкою працею, і хоч були ідейними ворогами, однак навіть у такому статусі давали користь радянській вітчизні).

Крім цього, їжу та голод використовували з метою вироблення відповідного ставлення до ідейних ворогів. Про такий виховний аспект надання/ненадання харчування свідчить доповідна записка Коростишівського райкому партії Київському обкомові КП(б)У «Про необхідність продовольчої допомоги району» від 1 квітня 1933 р. Документ констатує, що колгоспники ставляться вороже до одноосібників, «коли справа йде про організацію громадського харчування в колгоспах з тим, щоб прийняти до колгоспу голодуючих одноосібників-бідняків, підправити їх, а потім вони ходитимуть на роботу в колгосп». Тобто їжа стала інструментом виховання класової ненависті⁶⁹.

Цей самий документ фіксує аспект, неодноразово згадуваний у свідченнях очевидців Голодомору, – про викривлення психіки людей, які голодують. У доповідній записці йдеться про випадки, «коли в сім'ї колгоспника члени сім'ї нишком тягли свій хліб на ринок, ховаючи один від одного, або жінки окремо від чоловіків потроху возили продавати»⁷⁰. Тобто їжа стала ще й інструментом маніпулювання людською фізіологією та психологією.

Тож побіжне ознайомлення з документами партійного керівництва держави може створити враження про постійне безкорисливе піклування влади про долю голодуючих селян України. Натомість заглиблення у словесну еквілібристику документів і спроби скорелювати її із реаліями щоденного життя і побуту селянства однозначно засвідчують протилежне: «допомога» охоплювала чітко визначені категорії населення,

⁶⁹ Там само. – С. 804 (Док. № 540).

⁷⁰ Там само.

які або виробляли зернову продукцію (колгоспники-активісти, робітники радгоспів, машинно-транспортних станцій), або контролювали цей процес (партійний та сільський актив).

Надання ж продовольства колгоспникам та частково одноосібникам було у часі прив'язано до проведення сільськогосподарських кампаній, пов'язаних зі стадіями вирощення врожаю.

Варто пам'ятати також, що термін «постачання», яким рясніють документи, стосується лише певних категорій осіб, чиє вчасне харчове постачання держава забезпечувала, а відтак мала гарантовану робочу силу для потреб виробництва.

Наступна площина дослідження стосується намагання влади мобілізувати внутрішні ресурси для боротьби з голодуванням (вони ще називалися децентралізованими заготовками), зокрема, тоді, коли був пік смертності і колгоспи залишилися без резервів, оскільки попередньо з них вивезли зерно.

Уже у травні 1932 р. Харківський обком писав до ЦК КП(б)У, що децентралізовані заготівлі в області відбуваються дуже слабо, бо районні організації навіть не можуть забезпечити потреби районного населення. Але вказівки на мобілізацію все одно давалися⁷¹. Директивний лист Одеських обкому КП(б)У та облвиконкому до Миколаївських міськкому партії і міськвиконкому від 27 березня 1933 р. констатує, що «децентралізованні заготовки совершенно не развернуты, и районы к мобилизации своих внутренних ресурсов еще не приступили», наказуючи вжити заходів для їх розгортання⁷².

А в лютому 1933 р. обком КП(б)У (з огляду на недоїдання серед колгоспників, які мають багато трудоднів, що, на думку КП(б)У, спричинено зловживаннями колгоспів) наказав покласти забезпечення таких колгоспників на самі колгоспи, і такі особи повинні бути визначені постановами колгоспів⁷³.

У директивному листі від 13 лютого 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич визнав, що з ряду районів надходять відомості про опухання та голодну смерть колгоспників. Він вимагав «принять

⁷¹ Там само. – С. 165 (Док. № 99).

⁷² Там само. – С. 796 (Док. № 536).

⁷³ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 5–6. – Арк. 82.

решительные меры»: знайти для годування голодуючих «внутри колхозов и в районе необходимое количество хлеба»⁷⁴.

Цинічною видається пропозиція, озвучена у березні 1933 р. постановою Політбюро ЦК КП(б)У про забезпечення колгоспами, колгоспниками та одноосібниками у «неблагополучних» районах (тобто які голодували) щоденно для потреб дитячих закладів (від яслів до шкіл) не менше півсклянки молока для кожної дитини⁷⁵. Якщо пригадати численні свідчення очевидців про те, що вони та їхня родина вижили лише завдяки молоку від їхньої корови, то можна здогадатись, чим обернулось упровадження цієї постанови у життя.

Оскільки саме молоко часто було засобом виживання, то влада і далі вишукувала можливості з резервування молока для харчування дітей. 18 березня 1933 р. постанова Київського обкому КП(б)У наказала припинити здачу молока заготівельними організаціями, надавши його до «ликвідації явлений голода» на харчування дітей та госпіталізованих хворих по трьох районах області⁷⁶. Наступного дня Київський обком КП(б)У зобов'язав іншою постановою районні партійні комітети організувати дітям, які потребують, по півсклянки молока на день⁷⁷. Нагадаємо, що, оскільки планувалася підготовка корів до використання їх у посівній кампанії в ряді місцевостей через брак іншої тяглової сили⁷⁸, то справи зі здобуванням молока були поганими, адже надої не могли бути великими після тяжкої праці корови на ниві.

Циркуляр ДПУ УСРР від 19 березня 1933 р. окреслив напрями роботи для мобілізації місцевих ресурсів. По-перше, для розподілу продовольчої допомоги та пошуку місцевих резервів створювались районні (у складі секретаря районного партійного комітету, голови районного виконавчого комітету та начальника районного ДПУ) та сільські (у складі голови сільради, секретаря ячейки та голови одного з найкращих колгоспів) «трійки»⁷⁹.

⁷⁴ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Юрій Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – С. 15–16.

⁷⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 776. (Док. № 522).

⁷⁶ Там само. – С. 783 (Док. № 524).

⁷⁷ Там само. – С. 784–785 (Док. № 526).

⁷⁸ Там само. – С. 801 (Док. № 539).

⁷⁹ Голод в СРСР, 1930–1934. – Слайд 9–12. – Арк. 146.

По-друге, було наказано «повести решительную борьбу с иждивенческими тенденциями и рвачеством отдельных сельсоветов, правлений колхозов, которые[,] вместо изыскания всех возможностей помощи на месте, преувеличивая размеры помощи, будут пытаться получить ее от государства»⁸⁰.

Доповідна записка Вінницького обкому партії до ЦК КП(б)У від 18 березня 1933 р. демонструвала широкий арсенал винаходів влади для вишукування можливостей нагодувати колгоспників власними, місцевими ресурсами. Було розгорнуто «соціалістичну взаємодопомогу» між колгоспами; мобілізацію ресурсів харчування всередині колгоспів і у самих колгоспників (якщо пригадати свідчення очевидців Голодомору, то така мобілізація насправді була реквізицією продовольства); проведення децентралізованих заготівель (хліба, картоплі, м'яса, жирів, овочів) з прикріпленням «нуждающегося» району до більш благополучного. Також було відзвітовано про діяльність щодо організації «міжрайонної соцдопомоги» (тобто насінневої допомоги); дитячого харчування (в т. ч. і по селах); посилення громадського харчування в містах і надання продовольчої допомоги районам; дієтичного харчування на промислових підприємствах⁸¹.

Варто зупинитися на постанові Зміївського райкому КП(б)У Харківської області «Про надання продовольчої допомоги голодуючим колгоспникам та одноосібникам» від 21 березня 1933 р. Як уже траплялося, простежується певна невідповідність назви документа його змісту. Мова іде про організацію «трійок», які надаватимуть «оперативну і практичну роботи в справі допомоги», організованих згідно з наведеним вище циркуляром ДПУ від 19 березня 1933 р. Також намічалось винесення низки постанов районного виконавчого комітету про збір продовольства⁸². З огляду на згадку про районний виконавчий комітет, мається на увазі, очевидно, збір продуктів на місцях, тобто, говорячи мовою документів, «мобілізація» ресурсів на місцевому рівні.

31 березня 1933 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про хід підготовки до весняної сівби та організацію продовольчої допомоги населенню Київської області», яка змінювала ставлення до харчування колгоспників.

⁸⁰ Там само. – Слайд 9–12. – Арк. 147.

⁸¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 781–782 (Док. № 523).

⁸² Там само. – С. 793–794 (Док. № 531).

Було вирішено укріпити трудову дисципліну та розробити правила внутрішнього розпорядку в колгоспах на основі підвищення трудової дисципліни. Найголовніше – дано вказівку «прекратить совершенно питание за счет продпомощи трудоспособных колхозников или одиночников, хоть и нуждающихся». Було запропоновано госпіталізованих поділити на хворих і тих, що одужують, з тим, щоб покращити харчування останніх і пришвидшити їх вихід на роботу. Також було вказано на необхідність «значительно усилить местную инициативу районов и особенно самих колхозов в изыскании внутренних продовольственных ресурсов (молоко, яйца для детей и т. п.)». Нарешті, було наказано посилити залучення учителів для організації продовольчої допомоги «нуждающимся» колгоспникам, одноосібникам і дітям⁸³. Щоправда, не дуже зрозуміло, що означав останній пункт: яким чином вчителі могли організувати продовольчу допомогу вказаним категоріям?

Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 3 червня 1933 р. стверджував, що мобілізація місцевих ресурсів є незадовільною: молоко, яйця, частину м'яса, риби «можно и нужно мобилизовать на месте», а решту продуктів треба завезти ззовні⁸⁴.

Народний комісаріат землеробства 14 червня 1933 р. склав інформаційне зведення «Про організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників». Воно констатувало, що районні земельні відділи та машинно-тракторні станції не забезпечили «мобілізацію колгоспами внутрішніх ресурсів харчування та централізованих заготівель», через що низку колгоспів не забезпечено продовольством. Причиною збоїв із харчуванням стало і сподівання деяких районів, що, якщо «держава дала на посів, дасть і на харчі». Шукаючи винних у ситуації, що склалася, Наркомзем вказує на поганий підбір кадрів для обслуговування громадського харчування, коли куркулі дістали можливість працювати кухарями у деяких колгоспах⁸⁵.

Нарешті, розглянемо ще одну площину, пов'язану з наданням допомоги, – взаємозаперечні настанови, що надходили згори. Так, з одного боку, були документи про надання допомоги голодуючим. З іншого боку,

⁸³ Там само. – С. 801–803 (Док. № 539).

⁸⁴ Там само. – С. 874–875 (Док. № 590).

⁸⁵ Там само. – С. 883–884 (Док. № 596).

проголошувалася боротьба зі «споживацькими» настроями і «розбазарюванням» зерна. Тобто на словах декларувалася допомога, але за її надання керівник колгоспу міг бути звинувачений у розбазарюванні зерна з відповідними наслідками.

Ще у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр видав постанову «Про заборону видавати хліб у громадському харчуванні», оскільки «через общественные столовые разбазаривается значительная часть фондов, подлежащих распределению среди колхозников на трудодни...». Було запропоновано припинити видачу колгоспникам хліба у громадському харчуванні, за винятком трактористів; натуральний аванс видавати колгоспникам лише на трудодні; колгоспники на роботі отримують лише гарячу їжу і приносять свій хліб⁸⁶.

Чи не найяскравішим прикладом документа, який містить взаємозаперечні засади, може бути згадуваний циркуляр ДПУ УРСР від 19 березня 1933 р.: надати продовольчу допомогу, борючись зі споживацькими тенденціями колгоспів, які, замість вишукування зерна на місці, намагатимуться одержати допомогу від держави⁸⁷. То ж наскільки ефективною була така допомога, якщо її взагалі було надано? Наведений алгоритм дій супроводжувався вказівкою начальникам ДПУ навести у голодуючих місцевостях «революційний порядок», «репресуючи» тих, хто намагатиметься використати ситуацію в «контрреволюційних» цілях⁸⁸.

Київський обком КП(б)У 19 березня 1933 р. прийняв постанову «Про посилення роботи партійних, радянських та господарських органів з надання продовольчої допомоги населенню». Документ констатував, що в ряді районів було погано організовано допомогу голодуючим. Тому запропоновано ДПУ почати виявлення винних за «бездушное отношение нуждающимся в помощи, нереализацию нарядов, отпущенных областей, и неиспользование местных ресурсов, как-то: молоко, овощи, местные отходы», та доповісти про репресії, застосовані до таких винних⁸⁹.

Наостанок окреслимо таку площину проблеми, як кількість і динаміка акцій, санкціонованих ЦК ВКП(б) та КП(б)У, які стосувалися продовольства. Їх важко підрахувати, оскільки постанови ЦК КП(б)У є реакцією

⁸⁶ Там само. – С. 295 (Док. № 222).

⁸⁷ Голод в СССР, 1930–1934. – Слайд 9–12. – Арк. 145–147.

⁸⁸ Там само. – Слайд 9–12. – Арк. 148.

⁸⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 784 (Док. № 526).

на союзні накази і часто дублюють їх. За приблизними підрахунками, виявлено 31 акцію (квітень 1932–1933 рр.) союзного рівня. Нагадаємо, що ЦК КП(б)У фактично був неспроможний прийняти самостійно рішення про виділення продовольчої позики чи допомоги, тому ЦК ВКП(б) приймав це рішення, а український ЦК дублював його і спускав далі.

Хочемо підкреслили, що ми не ставили собі за мету охопити всі документи, в яких фігурує допомога чи позика в будь-якому вигляді. Ми прагнули проаналізувати ситуацію з наданням різноаспектної допомоги. Найважливіша в документах інформація засвідчує, що виділення зерна здебільшого супроводжувалося неможливістю простежити джерело надходження та адресність допомоги різним верствам населення і визначити, які саме групи могли реально скористатися позиченим державою продовольством. За назвою «продовольча допомога», як правило, приховувалась позика, яку потрібно було повернути державі, принаймні з 18 лютого 1933 р., з відсотками (10 пудів на кожні 100 отриманих пудів).

Таким чином, надання допомоги в тогочасних умовах і на згаданих засадах є таким самим інструментом геноциду, як і мор. Завдяки словесній казуїстиці тогочасні документи створюють враження турботи влади про голодуючих селян. Але занурення у тогочасну термінологію, зіставлення документів вищого та локального рівнів із свідченнями очевидців Голодомору виявляють, що гуманізм влади був досить вибірковою. Було виворочено механізм, за допомогою якого держава відбирала у людей засоби до існування, регулюючи подальше отримання цих засобів залежно від важливості людей для комуністичної країни та їхньої лояльності до влади, ховаючи свої справжні наміри за мовою документів та отримуючи вигоди від видачі щойно забраної у селянина продукції як позики, створивши спочатку умови, несумісні з виживанням. Увагу до дітей було зумовлено, як бачимо з документів, побоюванням епідемій. Вона також укладається в рамки визначення геноциду як турботи про дітей з метою виховання їх у потрібному для держави дусі. А сама допомога, як виявляється, підлягала поверненню з відсотками, нічим, власне, не відрізняючись від позики. Відтак вона уособлювала жорсткий державний визиск, говорячи сучасною мовою – державний рекет. Зрозуміло, у цьому контексті механізми розподілу зернових, продовольчих та фінансових потоків у СРСР та УРСР потребують подальшого дослідження.

МІСЦЕВІ ПІДРОЗДІЛИ НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ПОЛІЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗДІЙСНЕННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Питання визначення соціального складу і мотиваційних засад участі місцевого населення України у збройних структурах окупаційного режиму, причетних до втілення найодіозніших проявів нацистської політики – передусім геноциду євреїв та ромів – досі є невирішеним, попри значні наробки вітчизняних і зарубіжних істориків. Поширеними залишаються типові узагальнення щодо їх оцінки. На Заході таким штампом є сприйняття українських солдатів як «ідейних антибільшовиків» і антисемітів, а на пострадянському просторі – як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську владу (розкуркулених та репресованих), і лише частково – примусово мобілізованих полонених. Для подолання зазначених стереотипів історики вже зробили вагомі кроки, пов’язані передусім з дослідженням персональних матеріалів нацистського, радянського та мемуарного походження стосовно учасників місцевих формувань. У цьому ключі варто відзначити праці Мартіна Діна, Венді Лауер, Олександра Прусина, в яких немає стереотипного підходу до цих формувань і досліджено їх особовий склад.

Єдиним способом розкриття питання соціального складу добровольців і визначення їхніх мотиваційних чинників є накопичення і докладний статистичний аналіз якомога більшого масиву індивідуальної інформації стосовно окремих членів українських формувань. Важливим для нас явищем є також дослідження побутових умов та ідейних засад

служби, тобто того, що пропонувало українцям німецьке командування взамін за співпрацю.

Для ознайомлення з особовим складом допоміжних збройних частин, що діяли у підпорядкуванні окупаційних органів на території України у 1941–1944 рр., було опрацьовано 177 архівно-слідчих справ із фондів ГДА СБУ (індивідуальних та групових, від 1 до 29 підслідних) і зібрано інформацію про 311 представників різних формувань із місцевих жителів. Серед них: 33 вояки самоутвореного націоналістичного підрозділу, 129 добровольців Вермахту та армійських допоміжних служб, 119 солдатів шущбатальйонів та 30 поліцаїв індивідуальної служби, працівників СД і пожежників.

Немає сумніву, що першу хвилю добровольців, які перейшли на бік німецької армії зі зброєю в руках або влилися до формувань, створених ОУН, Бульбою-Боровцем та ветеранами Визвольних змагань, становили ідейні націоналісти або люди, що мали вороже ставлення до радянської системи з тих чи тих причин. Матеріальних переваг створення українських частин не давало, оскільки на початку працівникам Народної міліції за службу лише записували трудовні, а, наприклад, українська поліція в Києві в жовтні – листопаді 1941 р. просто голодувала. Кар'єрних перспектив, особливо з початком німецьких репресій щодо командного складу самоутворених підрозділів, також бути не могло. Лише тоді, до кінця грудня 1941 р., українські формування були такими, якими їх зображала радянська пропаганда, – тобто складались з націоналістів, розкуркулених та репресованих, тих, хто «люто ненавидів владу робітників і селян». Щоправда, одне з основних тверджень комуністичної історіографії про те, що до складу колаборантів входила значна кількість кримінальних злочинців, виявилось хибним.

Для прикладу, ми збрали докладну інформацію про 33-х добровольців, що вступили на початку грудня 1941 р. до Української Козацької сотні в місті Золотоноша. Сотню створив член ОУН-Б без участі жодних німецьких чинників, тобто фактора тиску з боку окупантів у цьому випадку не було. Присягу козаки склали під синьо-жовтим прапором на вірність Україні. Основна маса добровольців (21 особа) – це чоловіки віком від 25 до 40 років, 10 козаків – молодь віком від 15 до 25 років. Двоє – учасники Визвольних змагань 1917–1922 рр., п'ятеро – із сімей

розкуркулених чи репресованих, один повернувся із заслання, а ще один 18-річний юнак до війни був засуджений за хуліганство. Восьмеро козаків – колишні вояки Червоної армії (5 офіцерів, старшина, фельдшер і 2 рядових), з них 7 відпущені з німецьких таборів і 1 дезертир. Троє перейшли в сотню з допоміжної поліції. Двоє добровольців – колишні вчителі місцевої школи, один – колишній голова райради Осоавіахіму, ще один – студент 4 курсу Київського університету. Всі козаки – українці, жодного комуніста, комсомольця чи працівника НКВС серед них не було.

Таким чином, близько третини розглянутої нами групи становили дорослі люди з певним життєвим досвідом, налаштовані відверто антибільшовицьки. Ще восьмеро козаків займали більш чи менш вагомі посади в радянській армії та громадських установах, що не завадило їм відразу ж вступити до українського формування. Вони, як і решта, зробили це, не маючи особистих рахунків до попереднього режиму і не отримуючи жодних соціальних чи матеріальних переваг, а навпаки, наражаючись на репресії з боку як нацистів, так і комуністів. Зрештою, п'ятеро керівників сотні були по черзі заарештовані німцями за націоналізм протягом грудня 1941 – квітня 1942 рр., половина, щоб уникнути переслідувань, пристали на пропозицію відправитися на фронт, а ті, що залишились, були влиті в складі роти допоміжної охорони (*Hilfswachmannschaft*) до німецького охоронного батальйону.

Після запровадження в Україні цивільної окупаційної адміністрації коло осіб, що вступали до місцевих формувань армії та поліції, відчутно змінилось і розширилось. Для ознайомлення з особовим складом допоміжних збройних частин після 1942 року, розглянемо накопичену інформацію про 129 добровольців Вермахту, 119 солдатів шуцбатальйону та 30 поліцаїв індивідуальної служби і СД.

Перша група складається з українців та інших жителів Райхкомісаріату Україна (далі – РКУ), які служили у фронтових, охоронних та допоміжних частинах Вермахту та військ СС. Половина з них (64 чол.) молоді чоловіки 1918–1923 років народження, переважно новобранці і резервісти, покликані до Червоної армії під час мобілізації 1941 року. 43 добровольці – народження 1901–1915 років, ще 4 – старші 40 років. Молодь, тобто вояки, які досягли повноліття

вже під час окупації, становлять 17% загальної кількості (22 чол.). Найбільша група – чоловіки 1919 року народження, яким у 1941 році виповнилось 23 роки.

За національним складом основна маса – українці (114 чол.), 11 росіян, 2 євреї, 1 кубанський козак, 1 білорус. Більше половини (74 чол.) становлять колишні вояки Червоної армії, завербовані в таборах військовополонених. 32% з них – представники середнього та молодшого командного складу: 2 майори, 1 капітан, 13 лейтенантів, 2 ротних політруки, 6 сержантів. Серед рядових (50 чол.) варто відзначити наявність 2-х представників НКВС (прикордонник і міліціонер). З них усіх дезертирував з Червоної армії тільки один вояк, але був затриманий і направлений до табору військовополонених, звідки й потрапив до німецького війська.

Більшість добровольців – селяни та робітники з початковою та незакінченою середньою освітою (85 чол., тобто 66%), з них 1 прослухав курс лікбезу і 1 «малограмотний». Повну середню освіту мали 7 чоловіків, ще 9 закінчили технікуми та ФЗУ. 12 чоловіків отримали військову освіту (серед них 1 пілот-винищувач та 1 підводник). Добровольців із вищою освітою виявилось тільки 10, серед яких 1 музикант, співак хору Вільовки, і 1 член Спілки художників УРСР.

32% добровольців становлять члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ (9 комуністів та 32 комсомольці), ще 2 – депутати ВР УРСР та ВР СРСР. 3 добровольці – учасники визвольних змагань, 1 – вояк розбитого німцями загону УПА, 19 осіб – із сімей, репресованих радянськими каральними органами (в т. ч. 1 комуніст і 1 комсомолец). Таким чином, ми отримуємо 18% «ображених на радянську владу». До цієї цифри слід додати ще 16 осіб, які втратили батьків чи родичів під час Голодомору 1932–1933 років. Лише 6 чоловіків раніше притягувались до відповідальності за кримінальні злочини, але 2 з них засуджені за крадіжку і невиконання поставок у 1933 році, а 1 – вихованець дитбудинку, чий батьки померли під час Голодомору.

Тобто вимальовується така загальна картина особового складу українських частин німецького війська. Більше половини українців у Вермахті – це полонені солдати, офіцери та політпрацівники Червоної армії (57%), що були завербовані у таборах військовополоне-

них. Третина загальної кількості – радянські активісти, члени партії та комсомольці. В основному це робітники і селяни з початковою, середньою та середньою технічною освітою. Протягом служби у Вермахті 13 чоловіків обіймали офіцерські посади, троє були нагороджені бойовими орденами (Залізним хрестом II класу і Відзнаками за хоробрість для східних народів). 12 добровольців на завершальному етапі війни перейшли на бік Червоної армії і брали участь у боях із німцями, 2 були нагороджені радянськими орденами і медалями.

Дещо іншим був склад шуцбатальйонів, сформованих у РКУ. Досліджені нами дані стосовно 119 шуцманів дають таку картину. Переважна більшість – українці, а також 7 росіян, 3 кавказці, 2 білоруси, 1 фольксдойч і 1 єврей. Найбільша вікова група серед них – це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шуцманів, як і добровольців Вермахту, становили молоді чоловіки 1916–1923 років народження – 70 осіб, тобто 59%. На відміну від попередньої групи, добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) складають лише 22% (26 осіб). Зіставна з ними і кількість молоді (до 18 років) – 24 особи (19%). Більшість також становлять люди з початковою освітою (91 особа). Середню освіту здобули 15 шуцманів, вищу – 3, військові училища закінчили 13 чоловіків (11 радянські і 2 польські).

Колишні вояки Червоної армії становлять 64% розглянутої групи (77 осіб), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36% загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шуцбатальйонів за місцем проживання. Ще 4 – дезертири з Червоної армії, а один перебіг до української частини з партизанського загону. 16 вояків – командири і сержанти РСЧА, 1 лейтенант НКВС, 1 пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості становлять радянські активісти (53 комсомольці і 6 членів та кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою 13 чоловіків, 15 втратили родичів під час Голодомору, а батьки одного шуцмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шуцман. Тобто максимальна кількість «ображених» радянською владою сягає 30 чоловік, або близько 25%.

За час служби в шуцбатальйонах 13 вояків обіймали офіцерські й унтер-офіцерські посади, 14 отримали нагороди. На завершальному

етапі війни 15 чоловіків перейшли до Червоної армії, з них 8 нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, до речі, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Таким чином, із загальної кількості шуцманів тільки чверть зазнавали персональних утисків з боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і становить половину всіх розглянутих нами вояків. Однак це тільки середні показники участі політично активних за радянського режиму осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8-му поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусії з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (з них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватись з київського котла, йшли у поліцію, особливо після усунення звідти значної кількості націоналістів. Наприклад, поліційний підрозділ із охорони відбудови Дарницького моста очолював колишній керівник 10-го райвідділу НКВС Іван Хитриченко¹.

А пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту, майже повністю формувались на базі радянських пожежних служб, які теж були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із «цивільними» складовими шуцманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють усі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 року народження. Близько третини з них (9 осіб) здобули середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Солдатами Червоної армії були 50% поліцаїв, але тільки один з них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді як решта були відпущені додому і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС – 1 міліціонер, 1 працівник управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки 6 чоловіків з усіх були членами ВЛКСМ, і жоден не був комуністом.

Порівняно з добровольцями в армії і шуцбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв становлять постраждалі від радянської влади

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 5, спр. 46175, т. 1, арк. 13, 113.

(16 осіб, тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь у Визвольних змаганнях, шестеро були розкуркулені, двоє втратили членів сім'ї під час Голодомору, ще двоє були засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також віднесено трьох поліцаїв, чиїх батьків вбили вже під час війни радянські партизани (батько одного був сільським поліцаєм, решта – просто «сім'ї зрадників»).

З цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом з німцями і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був арештований СД за крадіжки. Решта – дезертирували при наближенні радянських військ, причому 10 були мобілізовані до Червоної армії і завершили війну на боці переможців, 4 отримали бойові нагороди.

Таким чином, якщо ми можемо обґрунтовано робити попередні висновки щодо мотивації добровольців українських антирадянських частин, створених без участі нацистів, то контингент, з якого склалися місцеві армійські та охоронні формування німецьких збройних сил, залишає багато запитань. Так, кількість найбільш імовірних союзників окупантів у боротьбі з більшовизмом, тобто постраждалих від репресій НКВС, у військових частинах становить меншість, тобто до 30%. У місцевій поліції ця цифра більша, але все одно не набагато переходить за половину. З іншого боку, кількість членів партії, комсомолу та інших радянських організацій, у тому числі Верховної Ради і НКВС, несподівано більша, ніж кількість репресованих. У місцевій поліції такого співвідношення не спостерігаємо передусім через кращі можливості перевірки добровольців з боку місцевого командування німецької поліції, але навіть тут була невелика кількість, здавалось би, ідейних ворогів нацизму. Це підштовхує нас до припущення, що причини вступу українців до нацистських збройних формувань лежать в інших, здебільшого зовсім не ідеологічних площинах.

Для розв'язання цієї проблеми належить розглянути ту пропозицію, на яку відгукнулося таке значне число українців, тобто що мали отримати добровольці взамін за службу у німецьких збройних формуваннях. Оскільки побудова місцевих формувань на базі якихось політичних платформ була неможливою майже до кінця війни через численні заборони Гітлера, в першу чергу потрібно звернути увагу на

матеріальний бік справи, адже їсти всім хочеться незалежно від політичного режиму.

В Україні на початку радянсько-німецької війни питання умов залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо, що створювало масу не схожих одна на одну частин. Єдина спільність полягала у намаганнях довести їх хоча б до умовної відповідності Женевській конвенції 1907 р. про правила та звичаї ведення війни, згідно з якою примусове використання військово-полонених і громадян ворожої країни у власній армії було заборонено. Виняток могли становити лише добровольці.

Після впровадження в РКУ цивільної адміністрації відбулося «впорядкування» місцевих формувань згідно з наказами Верховного командування Вермахту та Гімлера. По перше, їм остаточно відвели роль «допоміжних сил», робота яких далеко не завжди була пов'язана з ризиком для життя, а по-друге, для хіви та шуцманів встановили рівень утримання вищій за те, що можна було заробити в інших, менш «колабораційних» галузях.

Наприклад, робітник в РКУ одержував 120–200 окупаційних карбованців на місяць, триразове харчування в їдальні за місцем роботи та невеликий продпайок, до якого входило тільки 700 грамів хліба на тиждень. Пенсії, які виплачували служби соціального забезпечення РКУ, становили 75 крб/міс., продуктові картки – 100 г м'яса, 1 кг хліба та 2 кг картоплі на тиждень. Українці, найняті німецькими інституціями, отримували більше, тобто від 280 до 1200 карбованців, залежно від посади². Як і в кожній кризовій для економіки ситуації, ціни на харчі й товари першої необхідності були досить високі. Продуктова криза й інфляція поглиблювалися самогубною політикою необмеженого грабунку окупованих територій, яку нацисти здійснювали впродовж всього часу свого панування на Україні. Так, у Києві, на Житньому ринку, в квітні 1942 р. склянка пшона коштувала 18 крб, склянка гороху – 13 крб, десять картоплин – 30 крб, кілограм хліба – 75 крб³. Овочі та фрукти стали розкішшю. В Харкові в серпні 1942 р. ціна фунта вишень (0,4095 кг) сягала 45 крб. Згідно зі звітом СД, більшість кримінальних

² Боряк Г., Дубик М., Маяковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 61–62.

³ Малаков Д.В. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2000. – С. 197.

злочинів, які були здійснені в Україні в 1942 р., сталися внаслідок матеріальних нестатків⁴. Офіційний курс карбованця і ціни на товари підтримувались суто адміністративними, а не економічними методами, тобто переслідуванням «спекулянтів», а не збільшенням кількості товарів на ринку.

Селяни жили не набагато краще. В перші місяці окупації їхнє становище поліпшилося за рахунок самочинного розподілу колгоспного майна і земель. Але надалі, з приходом до влади цивільної адміністрації, цей процес було зупинено й оголошено про створення на місці колгоспів т. зв. громадських господарств, із примусовим вилученням у колгоспників привласненого ними майна. А у 1943 р. у селян почали відбирати і їхню власну худобу на потреби німецької армії.

Тобто з кінця 1941 р. селяни опинились у тому самому становищі, що й за попереднього режиму: вони були позбавлені приватної власності і змушені працювати у державних господарствах. Різниця полягала в тому, що заробітну платню їм почали виплачувати не зерном, як це було в колгоспах, а знеціненою окупаційною валютою (100–200 крб). Для порівняння, німці, зайняті у цивільній адміністрації, отримували від 1200 до 4200 крб, плюс продовольчі пайки та пільги. Селяни могли компенсувати нестатки лише дрібними крадіжками продуктів власної праці у «громгоспах», що були традиційними і за колгоспної системи, а також дозволом окупантів на ведення присадибного господарства.

Ухилятися від роботи за мізерну платню було неможливо. Право на працю, як і в СРСР, було обов'язком. Починаючи з 21 листопада 1941 р. всі безробітні повинні були реєструватись на біржі праці, звідки їх відправляли на будь-які роботи, часто не враховуючи довоєнної спеціальності. Карою за ухиляння від пропонованої праці були ув'язнення, штрафи, примусові робочі табори, а з 1942 р. – мобілізація на роботу в Німеччину. Умови ж, в які потрапляли остарбайтери, були ще гіршими. Офіційно східні робітники в Німеччині мали отримувати до 75 марок на місяць, плюс безкоштовне утримання. Насправді ж українці часто працювали майже безоплатно, одержуючи від 3 до 20 райхсмарок на місяць, чого в Німеччині не вистачало навіть на найнеобхідніші речі. Робочий день становив 12 годин, харчування

⁴ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 2, арк. 4, 8–11, 21–23.

здебільшого було незадовільне, а жили робітники в огорожених колючим дротом таборах. Справа дійшла до того, що навіть працівники СД Харкова у своєму місячному звіті від 25 серпня 1942 р. рекомендували «відповідальним інстанціям» заборонити бити остарбайтерів і утримувати їх за колючим дротом, а також забезпечити їм і їхнім сім'ям відповідну матеріальну компенсацію⁵.

Німецькі армія і поліція, навпаки, надавали своїм працівникам пристойну зарплатню, харчі та проявляли більше турботи про соціальне забезпечення, як самих добровольців, так і їхніх сімей. У цих умовах значна кількість українців досить невимушено обрали шлях збройного співробітництва з окупантами винятково під тиском економічних обставин.

При наборі військовополонених до німецьких формувань неухильно зберігався ритуал «добровільності» вступу. Це здебільшого відбувалось у такий спосіб. До табору прибувала група німецьких чи українських офіцерів, які займались формуванням частини, які, за допомогою коменданта або просто викликаючи за списком, відбирали червоноармійців-українців. Їм тут же пропонували вступати до української добровольчої частини (шума, СД, УВВ, РОА, хіві, Східних військ), де вони одержать повне забезпечення і зможуть «зі зброєю в руках боротись за щасливе майбутнє свого народу у Новій Європі». Охочим пропонували зробити крок уперед, що робила переважна більшість. Якщо в таборі умови існування були важкими, а це можна сказати про більшість німецьких таборів у 1941–1942 рр., то «в українці» записувались всі – росіяни, білоруси, євреї, південноукраїнські болгари, кримські греки і навіть кавказці. Коли ж у таборі проводився набір до російської чи козацької частини, то так само всі, й українці також, записувались «в росіяни». Особливо багатонаціональним був козацький «легіонний табір» (Legionslager) в Шепетівці.

Робочі батальйони формувались ще простіше – з військовополонених створювали робочу колону, незалежно від їхньої згоди, і через певний час пропонували скласти присягу і стати повноправними солдатами Вермахту, з нормальним харчуванням, зарплатою і пільгами. Щоправда, формування частин з військовополонених рідко коли

⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 2, арк. 4, 8–11, 21–23.

відбувалось у стислі терміни. Приміром, при поповненні українцями-військовополоненими 115-го і 118-го батальйонів у Білорусії ново-прибулі перший місяць перебували «на карантині». За цей час вони від'їдались і лікувались від одержаних у таборі хвороб.

Тобто у військовополонених вибору, як такого, не було зовсім, адже перед ними здебільшого стояли два варіанти – життя на службі нацистів або муки та смерть у таборах.

Перші добровільні помічники (хіві), яких залишали для господарчих робіт при фронтових частинах німецької армії, не одержували жодної платні. Встановленого пайка теж не було, харчі та тютюн приносили з кухні солдати, призначені наглядати за «помічниками», за залишковим принципом. На кінець 1941 р., із збільшенням маси добровольців та із створенням перших охоронних команд з військовополонених, озброєні хіві почали отримувати певну платню, зазвичай від 13 до 17 райхсмарок. Їм присвоїли своєрідні звання, на зразок «стрілець (хіві)» (Schutze (Hiwi)). У першій половині 1942 р. платню почали збільшувати до 18–24 марок, а продуктовий пайок зрівняли з пайком німецького солдата.

Нарешті, згідно із серією наказів Верховного командування Вермахту та командування окремих з'єднань Вермахту, на середину 1942 р. схема забезпечення хіві стабілізувалась у вигляді трьох категорій оплати (додаток 6 до наказу Головнокомандування сухопутних військ (ОКХ) № 8000/42). Першу категорію становила більша частина «добровільних помічників», які отримували 30 райхсмарок на місяць. Платню здебільшого видавали окупаційними карбованцями, тобто звичайний хіві отримував 375 крб. Другу і третю категорію становили добровольці, що прослужили, відповідно, півроку та рік. Їхня платня становила 36 райхсмарок (450 крб) для другої та 42 райхсмарки (525 крб) для третьої категорій. Харчами хіві забезпечувались на рівні з німецькими солдатами і їли з однієї кухні⁶. Тут варто зазначити, що армійські інтендантські служби нараховували гроші за більш реальним відношенням райхсмарки до карбованця, тобто 1/12,5, тоді як офіційний курс окупаційної валюти було встановлено на рівні 1 райхсмарка/10 крб.

Видача мила та службового одягу була не обов'язковою, на розсуд командирів частин. Це зумовило вкрай неоднорідний вигляд волонтерів,

⁶ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 63–66.

які за цим же наказом становили до 10% всієї німецької армії на Сході. Неодмінною деталлю залишалась лише біла пов'язка на лівому рукаві з написом «На службі німецького Вермахту». Для українських добровольців у фронтових з'єднаннях іноді допускалось носіння синьо-жовтих пов'язок, тоді як командування тилових частин, що безпосередньо стикалось з українським підпільним і повстанським рухом, заборонило це ще у жовтні 1941 р.⁷ Пільг для сімей хіві не було. Тільки з 1 червня 1943 р. українці, як вояки Східних військ, отримали таке саме матеріальне забезпечення для сімей, як і німецькі солдати⁸.

Дещо іншою була ситуація із солдатами допоміжної охорони (хіва) в складі охоронних дивізій, полків і батальйонів. Про їх набір було оголошено ще в перші місяці вторгнення, але, після різкого спротиву фюрера самій ідеї озброєних слов'ян, в офіційних наказах їх просто не згадували. Тим часом охоронні дивізії та батальйони ландверу, що здійснювали окупаційні функції на території РКУ, почали відчувати нестачу особового складу вже на початку 1942 р. Той ресурс резервістів старшого віку і молоді, непридатної до фронтової служби, який мав поповнити наявні охоронні частини та з'єднання, було застосовано для формування нових. Натомість командири частин почали масово набирати добровольців із місцевого населення, чисельність яких дедалі збільшувалась.

У Києві було створено чотири школи хіва-манів (у старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Печерську, у Святошині), та ще одну для потреб охорони аеродромів (у Борисполі). Кожна школа випускала від трьох сотень до тисячі охоронців на місяць, навчених основам караульної служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. Хіва-манів набирали шляхом прямої мобілізації населення або ж переформування самоутворених підрозділів. Принцип добровільності зберігався нехитрим способом – перед прийняттям присяги вояків питали, чи згодні вони служити у німецькій армії. Зазвичай незгодних не було, оскільки умови служби у хіва були кращими, ніж у хіві і, тим більше, ніж у остарбайтерів. Відмова означала для полонених повернення в табір, а для цивільних – примусові роботи. Нерідко ті, хто відмовлявся

⁷ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, арк. 1, арк. 409.

⁸ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 212.

від служби, все-таки потрапляли до війська через півроку-рік праці у німецьких допоміжних службах.

На відміну від хіви, охоронців одягали в стару уніформу Вермахту без знаків розрізнення та ставили на рівні умови забезпечення з німецькими солдатами. Розмір заробітної платні коливався в межах 24–30 марок. Денний продовольчий пайок складався з 600–700 г хліба, 100 г м'яса, 0,5 кг картоплі, 200 г круп, 50 г масла, 30 г цукру, 100 г горілки і 4 цигарок⁹. На відміну від хіви, охоронці мали право на відпустку і служили здебільшого неподалік від рідних місць. За посвідчення хіва-мани в складі охоронних частин мали своєрідні «викасні книжки» (Kennbuch), а охоронці таборів військовополонених – прості картонні посвідчення особи (Ausweis).

Найкраще ж було розроблено систему забезпечення працівників шуцманшафту, як індивідуальної служби, так і закритих з'єднань. Службовців місцевої поліції набирали спершу на добровільних засадах, а пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набирали таким чином. По селах мобілізували молодь для роботи у Німеччині. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. ця перспектива нікого не лякала, мало того, знаходилось немало охочих поїхати «на заробітки». Але з надходженням перших звісток про реальні умови праці через нелегальне листування і тих, кому вдавалось повернутися, кількість добровольців впала до нуля. Тому з весни 1942 р. відправка до Німеччини стала примусовою і нерідко застосовувалась як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt), найбільше з яких було в Києві поблизу Сінного ринку, проводився медогляд, за результатами якого чоловіків поділяли на дві категорії. Тим, хто потрапив до першої категорії, пропонували вступати до «німецької армії» в Україні й обіцяли спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так насильно мобілізовані перетворювались на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу

⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66233, арк. 80.

було скоріше рідкістю, воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 р. в Києві, при переформуванні українських куренів у батальйон шума (згодом розгорнутого в 115-й і 118-й), націоналістам і військовополо-
неним, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. З 250 чоловіків відмовились десятеро, яких того ж дня заарештували і відправили в Дарницький концтабір.

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі РФСС від 6 листопада 1941 р. і уточнювались протягом року. Згідно з цим наказом, рядовий неодружений шуцман одержував 80 пфенігів на день, унтер-офіцер – 1,10 райхсмарки, фельдфебель – 1,30 райхсмарки, командир взводу – 1,50 райхсмарки, командир роти – 2,30 райхсмарки, командир батальйону – 3,30 райхсмарки. Одружені солдати в тих самих званнях одержували, відповідно, 1,80, 2,10, 2,80, 3,00, 3,80, 4,80 марки. Зарплатню виплачували подекадно, причому шуцмани індивідуальної служби одержували її відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, у яких вибору в цьому питанні не було, одержували в результаті 24/54 райхсмарки на місяць. Платню виплачували або райхсмарками, або, частіше, окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, їм надавали триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувались частини, які брали участь у бойових діях, – до їхнього раціону додавали горілку та шоколад. Для родин теж видавали продуктовий пайок щотижня. Коли постачання продуктів було неможливе з тих чи тих причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо), шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 р., в період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання порушилася, і командування пішло на безпрецедентний крок – шуцманів припинили карати за мародерство, тобто вони дістали можливість самозабезпечення¹⁰.

Солдати шуцбатальйонів утримувались на казарменому становищі як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома, казарми забезпечувались тільки для немісцевих або позбавлених житла. В Києві шуцманам

¹⁰ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1 арк. 78–80.

індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволяли знімати житло, половину вартості якого сплачувала міська управа. Двокімнатна квартира неподалік від центру коштувала тоді близько 50 райхсмарок/міс.

У травні 1942 р., у зв'язку зі збільшенням чисельності шуцманшафту, а зокрема шуцбатальйонів, було введено додаткові чини: унтер-капрала, віцефельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали більш довірені шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну за новими чинами, зарплатню. Що важливо, для українських шуцманів не було передбачено посади начальника штабу батальйону чи начальника зв'язку – ці функції були залишені за німцями. В результаті, наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону отримував 39 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький – 200 марок і планував операції¹¹.

З початку 1943 р., з наростанням інтенсивності партизанської війни, зарплатню рядового солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани одержували гроші на утримання сім'ї: додатково від 145% платні для рядового до 45% для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин шума було соціальне забезпечення сімей шуцманів, що загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу РФСС від 6 листопада 1941 р. Згідно з ним, сім'я вбитого неодруженого шуцмана одержувала від 40 райхсмарок (якщо йому було менше 35 років) до 55 райхсмарок (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених ця ставка зростала до 70 райхсмарок за відсутності дітей або до 80 райхсмарок за їх наявності. Крім того, виплачувались надбавки на членів сім'ї: 48 райхсмарок вдові і по 9,60 райхсмарки на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 райхсмарок (плюс вказані 80 райхсмарок) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я одержувала 160 райхсмарок, плюс двічі більше, ніж для рядового, надбавки для вдови та дітей¹².

¹¹ Там само, ф. 68, спр. 10, т. 2, арк. 99.

¹² Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 202–206.

У разі отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювались у розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувались відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання професії, якою той міг би займатись із фізичними вадами (годинникаря, шевця, кравця тощо). За потреби шуцманам безкоштовно виготовляли протези втрачених кінцівок.

А найважливіше, сім'я шуцмана повністю звільнялась від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити до групи заручників на випадок диверсій партизанів чи підпільників¹³.

У комплексі ці обставини давали такий ефект, що як військовополонені в таборах, так і мобілізована на роботу молодь вважали чудовим виходом із кризової ситуації, в яку потрапили, можливість піти на службу до німецької армії чи шуцманшафту. Вербування добровольців серед цих двох категорій неодмінно давало результати аж до кінця війни. Жодних ідеалістичних мотивів чи бажання помститись радянській владі або євреям тут зазвичай не було. Переважали суто матеріальні та кар'єрні чинники або ж найпростіша стратегія виживання – рух у напрямку найменшого опору. До того ж умови служби у німецьких збройних силах, особливо із середини 1943 р., були набагато комфортнішими, ніж служба в Червоній армії, що за невизначеного результату війни спонукало громадян СРСР до зовсім не патріотичних рішень.

Іноді складались навіть такі ситуації, що кількість добровольців до німецьких формувань у кілька разів перевищувала потребу в них. Наприклад, навесні 1943 р. до 109-го шуцбатальйону, базованого у Вінниці, можна було потрапити тільки за хабар його українським офіцерам у розмірі до 1100 крб.¹⁴ А після повернення німецьких військ до Харкова в лютому 1943 р., кілька сотень молодих харків'ян добровільно зголосились до Українського визвольного війська після репресій проти населення, які встигли здійснити радянські каральні органи за короткий час свого перебування у місті.

¹³ Там само, ф. 5, спр. 65585, арк. 34.

¹⁴ Там само, ф. 5, спр. 51092, арк. 121.

Усі добровольці складали присягу на вірність Адольфу Гітлеру, в тій чи тій формі. Іноді церемонію складання присяги замінювали простою підпискою, але в будь-якому випадку в юридичному плані доброволець підпадав під закони того роду військ, куди потрапляв, а його втеча розцінювалась як дезертирство.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати контракт на службу протягом одного року із складанням присяги Гітлеру. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) та 201. Проте вже взимку 1941 р. стало зрозуміло, що війна затягується і тимчасові місцеві формування потрібні й надалі, тому воякам як наявних батальйонів, так і новостворюваних з лютого 1942 р. було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А невдовзі і цей термін став недостатнім, тому з 2 листопада 1942 р., згідно з розпорядженням командування поліції охорони порядку (орпо), вояки шуцбатальйонів підписували зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування (наказ № 705/42)¹⁵.

Отже, ми дійшли таких висновків. Загальна маса добровольців німецької армії і поліції не складалася з прихильників нацизму. Її основу, а згодом – до третини чисельності, могли становити люди, налаштовані антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності власне окупаційному режиму вони не виявляли, а за певних обставин переходили на бік третьої сили (УПА, ФФІ) чи навіть РСЧА. Решту 70% становили люди безпринципні або ті, хто потрапив до лав добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВС. Така ситуація виникла внаслідок зіткнення двох протилежних явищ – злочинної окупаційної політики нацистів, яка викликала активний чи пасивний опір навіть найбільш антирадянськи налаштованого населення, і нагальної необхідності поповнення власних мобілізаційних резервів ресурсами окупованих територій. На радикальне політичне вирішення цього внутрішнього конфлікту націонал-соціалістичний Райх був неспроможний через власні вроджені вади – расизм у державній

¹⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 91–94.

ідеології і, як наслідок, – системну спрямованість на вирішення проблем із населенням окупованих країн винятково засобами терору і примусу.

Це не могло не накласти відбиток на суто функціональний бік справи – місцеві колабораційні структури за таких умов не могли бути надійним знаряддям здійснення окупаційної політики, чого від них вимагали нацисти.

Для підтвердження цієї тези варто навести бодай короткий огляд долі збройних формувань із місцевих жителів, що були задіяні у найбільш одіозних заходах окупаційної влади – масових репресіях цивільного населення. Нам вдалося відслідкувати долі двох таких частин, що діяли в підпорядкуванні обох основних адміністративних структур в Україні – цивільної адміністрації РКУ і тилового командування групи армій «Південь».

Перший з них – 108-й шуцбатальйон із Житомира. Його почали формувати у вересні – жовтні 1941 р. як український курінь за підтримки місцевих функціонерів ОУН. У лютому 1942 р. контроль над ним перебрало окружне командування німецької поліції охорони порядку, за рахунок військовополонених особовий склад було доведено до 500 осіб (4 роти), вояки одержали литовську уніформу та встановлену РФСС зарплатню і пільги. Шефом батальйону став гауптман Новак, українським командиром – капітан Червоної армії Мирний¹⁶. Батальйон створювали передусім для несення караульної служби, але у червні 1942 р. його чомусь долучили до розстрілів єврейського населення у низці районів Рівненщини. Зазвичай у таких операціях нацисти задіювали підрозділи шуцманшафту індивідуальної служби, а не бойові частини. Згідно з матеріалами повоєнного слідства, шуцмани виконували передусім допоміжні функції – конвоювання й очеплення місць розстрілів, і лише один із підслідних зізнався у співучасті в розстрілі 10 осіб, проте факт участі частини шуцманів у низці масових страт можна вважати незаперечним¹⁷. По тому батальйон було кинуте на боротьбу із радянським партизанським рухом на Житомирщині і в прилеглих районах Білорусії. В боях виявилася набагато нижча надійність і ефективність 108-го батальйону порівняно з його «близнюком» – 109-м батальйоном із Вінниці, спосіб

¹⁶ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 9–14, 33.

¹⁷ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 10, 31, 39, 42, 56, 59, 63.

виникнення і попередня доля якого була ідентичною, за винятком того, що його не задіювали у масових страхах. Початкові антибільшовицькі настрої 108-го були виразно підірвані, оскільки дезертирство з частини ставало дедалі масовішим, як і репресії проти командного складу. Протягом року батальйон із перемінним успіхом застосовувався в боях із партизанами в районі Овруча і Хойників. Врешті, в березні 1943 р., в розпалі важких боїв із червоними партизанами під Брагином, в частині відбулося повстання. Під час сутички з німцями частина шудманів, серед яких був український командант батальйону і командир першої роти, загинула, але близько 300 вояків (3 роти з 4) все-таки зуміли втекти в ліс і перейти на бік більшовиків. Кілька місяців вони воювали уже проти нацистів у складі Гомельського партизанського з'єднання, а в листопаді 1943 рештки батальйону з'єдналися з Червоною армією і закінчили війну в складі 37-ї гвардійської стрілецької дивізії¹⁸.

Інший приклад – українська рота допоміжної охорони, що діяла у 1941–1942 рр. у підпорядкуванні 552-го охоронного батальйону Вермахту на Сумщині. Цей підрозділ, як і низка подібних в інших районах області, було створено із військовополонених розгромлених 3-ї та 13-ї армій Червоної армії. Його формування почалось у Шостці в грудні 1941 р. під керівництвом колишнього батальйонного комісара Червоної армії Георгія Смориго (в полоні він назвався майором, щоб уникнути розстрілу), чисельність становила 250 бійців із колишніх червоноармійців. Протягом весни 1942 р. рота була активно задіяна в боях із радянськими партизанами, а 8 березня 1942 року разом з німецьким підрозділом спалила хутори Гуту, Землянку і Теребеньки (які упродовж кількох місяців були базою з'єднання Сидора Ковпака), розстрілявши до 180 місцевих жителів¹⁹. Пізніше, під час слідства, добровольці зізнавалися, що були нажахані тим, що їм наказали зробити (в пресі це було подано як бій із більшовиками, а солдатам суворо заборонили розповідати про реальні обставини події). Результатом стала деморалізація підрозділу, який було розформовано через два місяці після «акції». Її наслідком став також арешт і розстріл творця та командира роти майора Смориго – після 4 місяців служби у Вермахті

¹⁸ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 20–32, 84 зв.

¹⁹ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 42–55; т. 2, арк. 46–47, 101–105; т. 19, арк. 171–179.

хтось із колег нарешті повідомив німців про його комісарське минуле²⁰. Після розформування роти більшість її бійців було влито до новоствореного 137-го шуцбатальйону, який використовувався здебільшого у караульній службі. З відступом німецької армії батальйон опинився в Польщі, де в серпні 1943 р. був задіяний у ліквідації Білостоцького гетто і знищенні втікачів та груп опору. Наслідком такого застосування батальйону стало масове дезертирство шуцманів, апогеєм якого стала втеча зі зброєю українського командира частини майора Шульги з 10 товаришами. Батальйон був роззброєний, а за місяць його залишки влито до 34-го полку поліції СС. Проте до бойової чи навіть тилової служби ненадійних шуцманів більше не допустили і ще за місяць розподілили по пожежних відділках Відня та інших міст²¹.

Наведені висновки не претендують на абсолютність – питання досі перебуває у стані розробки. Проте певні тенденції можна відслідкувати досить чітко уже зараз. Передусім, комплектування добровольчих частин відбувалось за рахунок абсолютно випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їхні бійці, вступаючи до німецької армії і поліції, вирішували здебільшого власні тактичні питання: виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і не мали жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого пов'язання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Тому українські формування, навіть ідеально забезпечені й стовідсотково боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики та опорою нацизму ані в Україні, ані за її межами.

²⁰ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 46, 208 зв.; т. 4, арк. 138.

²¹ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 2, арк. 1–2, 10–13, 144, 212–221.

**«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» НА ВІННИЧЧИНІ (1937–1938 рр.):
ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
БЕЗПЕКИ, СТЕРЕОТИПИ СВІТОГЛЯДУ ЧЕКІСТІВ¹**

Незалежність України, утверджена після розпаду радянської імперії на початку 1990-х рр., спричинила трансформацію свідомості політичної та інтелектуальної еліти, населення, поставила на порядок денний проблему самоідентифікації. Базовим елементом процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях.

Національна історична наука мала на меті довести власну самостійність і спроможність проводити наукові розробки, які не обмежувалися прокрустовим ложем класової ідеології. В радянський період історія України інтерпретувалася як регіональний варіант російської історії, де головною темою було вивчення «віковічних прагнень українців до дружби з великим російським народом». Усі події і постаті української історії, що не вкладалися у цю схему, підлягали нещадному осудженню. Так, довгі роки замовчувано проблеми створення та функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих. Це призвело до надзвичайної актуалізації, а згодом і політизації цієї наукової проблеми. Дослідження політичних репресій/переслідувань стало однією із соціально значущих проблем.

¹ Деякий фактичний матеріал використано у підготовці розділу «Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки». Див.: *Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р.* Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДФ», 2006. – С. 10–92.

Сталінські репресії та Голодомор 1930-х рр. були чи не головним козирем у політичній боротьбі між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х рр. Логічним завершенням боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». В преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр., законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада розширила історичні межі дії політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цього Закону.

Політична боротьба між націонал-демократами та прихильниками комуністичної ідеї у незалежній Україні сприяла розгортанню досліджень політичних репресій. Особливу зацікавленість виявила українська націонал-демократична еліта. Вони сподівалися, що широке оприлюднення фактів причетності членів Комуністичної партії до масових злочинів проти населення України (Голодомор, політичні репресії тощо) спричинить масову обструкцію комуністичних лідерів. У такому випадку партійна номенклатура під керівництвом Л. Кравчука буде неспроможна протистояти громадській думці. В цій ситуації колишні партійні функціонери не зможуть посісти керівні посади у місцевих державних адміністраціях. Водночас були великі сподівання на незначне представництво членів КП України й у Верховній Раді 1-го (1990–1994 рр.) та 2-го (1994–1998 рр.) скликання². Однак комуністи у Верховній Раді 1-го скликання мали більшість («Група 239»), а у 2-му ліві сили (КПУ – 90, СелПУ – 52 та СПУ – 30 мандатів) контролювали третину голосів у парламенті. Таким чином, комуністи та їхні прибічники мали вплив на суспільно-політичні процеси в Україні початку 1990-х рр.³

Однак ігнорувати громадську думку щодо політичних репресій радянської доби комуністичні лідери не змогли. Тим паче, що «командно-адміністративні методи» та «сталінізм» були визнані та засуджені

² Литвин В. Україна: політика, політики, власть. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 216–217.

³ Існує версія, що партійна номенклатура під керівництвом Л. Кравчука мала певні домовленості з націонал-демократами: ми забороняємо Комуністичну партію як злочинну організацію, як компенсацію колишні партійні керівники отримували адміністративні посади у незалежній Україні. Див.: Литвин В. Україна: політика, політики, власть. – С. 216–217.

як М. Горбачовим, так і В. Щербицьким ще 1987 р.⁴ Вищі посадові особи, колишні та дійсні члени КПУ одразу почали розповідати про політичні злочини партії і засуджувати їх. Зокрема, Л. Кравчук в інтерв'ю з великим бажанням коментував і засуджував колективізацію, Голодомор, політичні репресії тощо⁵.

Тому не дивно, що одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень на початку 1990-х рр. в українській історіографії стала проблема «створення та функціонування тоталітарної системи в Україні». Науковий доробок цієї теми можна звести до таких питань: упровадження сталінської моделі соціалізму в Україні, політичні репресії як засіб управління суспільством та радянські спецслужби як один із дієвих інструментів побудови радянського суспільства.

У контексті процесу політичних домовленостей розпочалася Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. В постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що «...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невинувато замовчувалися».

Одним з головних завдань науково-дослідницької програми «Реабілітовані історією» стало вивчення регіональних особливостей політичних репресій радянської доби. Певні регіональні особливості у той період були й у Вінницькій області.

У цій статті досліджено діяльність територіального апарату НКВС УРСР Вінницької області в умовах «великого терору» 1937–1938 рр.

⁴ Див.: Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М., 1991. – С. 15; Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 року // *Комуніст України*. – 1987. – № 12; Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 року // Там само.

⁵ Ответы Президента Украины на вопросы газеты «Московские новости». – 1993. – 4 апреля; «...Идти по центру, как сказал Солженицын, это самое трудное, но самое благородное дело» // *Киевские ведомости*. – 1993. – 20 мая.

Вінницьку область було створено в лютому 1932 р. Вона охоплювала територію сучасної Вінницької, Хмельницької, південних районів Житомирської та 3 районів Черкаської областей. Тоді до її складу входив 71 район. Область налічувала близько 3,5 млн населення, 89% якого становили українці.

Поділля, на думку керівників органів державної безпеки України, за «контрреволюційною засміченістю» посідало одне з перших місць в Україні. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». Передовсім ішлося про Польщу та Румунію. Зокрема, чекісти вважали, що Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції і впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «небільшовицьких» партій (меншовики, укапісти, українські есери, повітові осередки яких активно діяли на Поділлі).

Посиленню державницького спрямування подільського селянства сприяло перебування у Вінниці та Кам'янці-Подільському Уряду УНР. Частина селянства добровільно чи за мобілізацією перебувала в армії УНР та ЗУНР. Урядові установи УНР залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували місцеві органи влади, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, які теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу.

Начальник Вінницького обласного відділу ГПУ В. Лєвоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому М. Алексеєву від 7 березня 1932 р. прямо зазначав, що ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні»⁶. Доказом цього В. Лєвоцький вважав масовий «політичний бандитизм», який був поширений на території Правобережної України до 1924 р. В районах Поділля діяли загони отаманів Лиха, Шепеля, Волинця, Гальчевського, Чалого, Заболотного⁷.

⁶ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

⁷ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 30.

Ще на початку 1920-х рр. чекісти аналізували склад повстанських формувань та їхню регіональну специфіку. Зокрема, в аналітичній записці «Як організуються і надихаються банди (3 історії українського бандитизму)» від 20 квітня 1922 р., підготовленої органами ДПУ УСРР для Секретно-інформаційного відділу Раднаркому України, зазначалося, що повстанські загони («політичні банди») складаються з таких основних елементів: по-перше, особи, які сприйняли радянську владу, але згодом зневірилися в її кінцевих цілях; по-друге, особи, що постраждали від представників радянської влади на місцях; по-третє, особи, що різним чином співробітничали з державними, громадськими, військовими організаціями УНР та Української держави; по-четверте, особи, що в різний час служили в білих арміях і, не маючи можливості об'єднатися зі своїми однодумцями, пішли на співробітництво з українським повстанським рухом; по-п'яте, дезертири з різних за спрямуванням військових частин, які не бажали відриватися від рідної домівки. У складі повстанських загонів був, звісно, і кримінальний елемент. Однак, як зазначалося в аналітичній записці, він відігравав далеко не першорядну роль⁸.

Наявні аналітичні матеріали місцевих органів ВУЧК-ГПУ засвідчують, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів. Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, у складі повстанських загонів переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки⁹. На півдні України налічувалось чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації¹⁰.

Таким чином, за логікою керівництва органів ГПУ, на Поділлі на початок 1930-х рр. було чимало потенційних противників радянської влади. Але чи були вони дійсно противниками більшовизму і за яких умов населення спромоглося б на організований супротив?

За оцінками дослідників, в Україні масова колективізація та депортація так званих куркулів на початку 1930-х рр. спричинила саме

⁸ Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 45–46.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Хмельницький, спр. П-26116.

¹⁰ ВУНК в 1921 р. // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. – 1995. – № 1/2. – С. 69–85.

стихійні виступи¹¹. Виявлені та опубліковані архівні документи не підтверджують факт організованого начала у виступах селян. Подекуди селянські бунти переросли у збройні сутички, які придушували загони військ ГПУ на чолі з головою ГПУ України В. Балицьким. Іноді селяни намагалися самоорганізуватися. Зокрема, фіксувалися факти будівництва окопів між селами, що створювали таким чином своєрідну лінію фронту¹². Участь у виступах священиків, авторитетних селян, колишніх членів «непролетарських» партій чекісти кваліфікували як «організацію контрреволюційного виступу селян проти радянської влади».

Хоча в 1930–1931 рр. органи ГПУ провели «чистку» прикордонної смуги та масову депортацію «куркулів» із Поділля, начальник Вінницького облвідділу ГПУ В. Лєвоцький у 1932 р. був абсолютно впевнений у широкомасштабному організованому спротиві населення області радянській владі. У згаданій доповідній записці він наводить численні приклади існування міфічних контрреволюційних організацій, зокрема, «Подільської філії українського національного центру», осередків «церковників», численних повстанських угруповань практично в кожному районі області¹³. Стихійні виступи селянства у 1930 р. він кваліфікував як організований збройний спротив проти Радянської влади, особливо підкреслюючи «контрреволюційну активність по лінії повстанства»¹⁴.

Така політична характеристика зумовила і ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до України як «петлюрівської» та «повстанської» території. Сталін у листі до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. писав: «Справи на Україні погані. [...] Погано за лінією ГПУ. Реденсу (тоді голова ГПУ України. – *Р. П.*) не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій та своєрідній республіці, як Україна. Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч

¹¹ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997, та ін.

¹² Докладніше див.: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні.

¹³ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48.

¹⁴ Там само, арк. 29.

членів, хе-хе) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і поза-свідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»¹⁵.

Тому, не звертаючи уваги на масове голодування населення, на Поділлі тільки за листопад – грудень 1932 р. ГПУ «ліквідувало» 121 «контрреволюційну групу» в складі 548 осіб, з яких 75 були кваліфіковані як «петлюрівці», а 61 – як «колишні бандити»¹⁶.

Всього в умовах голоду середини 1930-х рр. в Україні органи держбезпеки заарештували у 1932 р. 74 849 осіб, а в 1933 р. – 124 463 особи¹⁷. Якщо до цього додати масові арешти та депортації 1930–1931 рр., цілком логічно стала теза професора Ю. Шаповала, що для України «великий терор 1937» розпочався саме на початку 1930-х рр.¹⁸

Голодомор, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, був спровокований «ноювою тактикою класового ворога, який змінив своє обличчя» і «послабленням класової пильності партійних і радянських організацій». Місцеві партійно-державні органи Вінницької області критикувалися за те, що за 1933–1934 рр. «при величезній засміченості колгоспів класово-ворожим елементом» з них було «вичищено» «лише» 4 тис. осіб.¹⁹

Другий пік «великого терору» в Україні розпочався з репресій в управлінських структурах у другій половині 1936 р. Стосувалося це і Вінницької області, в якій з кінця 1936 р. по травень 1937 р. органи НКВС заарештували 600 осіб, яких обвинувачували в «контрреволюційній» та антирадянській діяльності. Співробітники Вінницького УНКВС змусили їх дати свідчення проти обласного керівництва.

¹⁵ Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 30–31.

¹⁶ ДАВО, ф. П-136, оп. 1, спр. 371, арк. 15.

¹⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119.

¹⁸ Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу // Критика. – 1998. – Березень.

¹⁹ ДАВО, ф. П-136, оп. 7, спр. 4, арк. 34.

У серпні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У піддали нищівній критиці першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського, якого звинуватили в оточенні себе ворогами народу. С. Косіор 16–17 серпня 1937 р. повторив ці звинувачення на пленумі Вінницького обкому партії і заявив, що 16 осіб зі складу обкому заарештовано й виключено з партії. А 1 вересня 1937 р. заарештували й самого В. Чернявського.

Обвинувачення на його адресу логічно вписувалися і відповідали процесам, що відбувались у СРСР. Стверджувалось, що разом із секретарем ЦК КП(б)У М. Хатаевичем В. Чернявський створив організацію «правих» (термін, який з'явився в 1928 р. під час внутрішньопартійної боротьби Сталіна з «групою М. Бухаріна»), які ставили за мету ліквідацію колгоспного ладу, займалися «шкідництвом» у сільському господарстві й хотіли за допомогою насильства повалити радянське керівництво на чолі зі Сталіним. Через О. Триліського В. Чернявський начебто був зв'язаний з «боротьбистами» на чолі з П. Любченком, які прагнули реставрувати буржуазні порядки в Україні, «відірвати» її від СРСР і створити самостійну державу. Задля цього П. Любченко підтримував контакти з Й. Якіром, а О. Триліський – з командирами армійських корпусів, що перебували на території Вінницької області. Долю керівників Вінниччини було вирішено: наприкінці 1937 р. В. Чернявського і О. Триліського розстріляли²⁰.

Вкотре розвій «великого терору» в СРСР стимулювало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграмі пропонувалося «...узяти на облік усіх куркулів, що повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість

²⁰ *Васильєв В.* Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. XX ст.). – Вінниця, 1999. – С. 16.

осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає заслання»²¹.

У Києві телеграму отримали 3 липня 1937 р. На засіданні 4 липня 1937 р. Політбюро ЦК КП(б)У сформувало обласні трійки у складі першого секретаря обкому, начальника обласного НКВС, обласного прокурора і направили їх на затвердження Політбюро ЦК ВКП(б). Наркомові внутрішніх справ І. Леплевському доручили негайно надіслати оперативну директиву по лінії НКВС УРСР²².

Пізно ввечері, о 22-й год. 30 хв., того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР отримав телеграму № 11924 за підписом М. Єжова. Нарком внутрішніх справ СРСР вимагав від начальників управлінь НКВС країв та областей взяти на облік куркулів і кримінальників і поділити на 2 категорії: до першої мали потрапити найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу у порядку адміністративного проведення їх справ через «трійки», до другої – менш активні ворожі елементи, що підлягають висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. І. Леплевський мав надати кількість осіб першої та другої категорій з визначенням окремо куркулів та кримінальників.

Того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР продублював телеграму начальникам обласних управлінь НКВС республіки з вимогою ознайомити секретарів обкомів з директивою ЦК ВКП(б) щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників. Начальників міських та райвідділів, прикордонних загонів, оперативних пунктів НКВС зобов'язали протягом двох діб, мобілізувавши апарат УГБ та міліції, перевірити облікові та агентурні матеріали стосовно кримінального та куркульського елемента. На 5–6 липня 1937 р. в облуправліннях НКВС мали бути точні списки куркулів та кримінальників, що повернулися із заслання, з розподілом на дві категорії. На 7 липня 1937 р. цифрові дані згідно з телеграмою ЦК ВКП(б) надавалися у розпорядження І. Леплевського. Для збереження таємниці майбутніх розстрілів началь-

²¹ Расстрел по разнарядке // *Труд*. – 1992. – 4 июня; Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – М., 2003. – С. 78–79.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 38.

ники райапаратів НКВС інформувалися, що перша категорія намічалася до суворой ізоляції, друга – до висилання²³.

Через кілька днів облуправління НКВС отримали «Оперативний план з вилучення куркулів і кримінальників 1-ї категорії», в якому було викладено механізм проведення операції. Співробітників УНКВС зобов'язували організувати на місцях перевірку якості й повноти матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» осіб.

Перелік документів слідчої справи містив: дані для визначення місцезнаходження арештованих та склад їхніх родин, довідку і характеристику сільради та колгоспу про соціально-майновий стан, соціальну небезпеку, довідку судово-слідчих і адміністративних органів про судимість і реєстрацію, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідку, складену за агентурними даними, санкцію прокурора на арешт, висновок у справі.

Головну роль у проведенні арештів відіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені у колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очоловали групи відповідальні співробітники облуправлінь НКВС, начальники міськрайвідділів чи окрвідділів. Арештованих відвозили до в'язниць або брали під варту в місцях розташування чекістських груп. Арешти санкціонувалися начальниками груп і узгоджувалися з районним прокурором. До участі в операції залучали актив із членів ВКП(б). Щоби запобігти втечам за кордон окремих куркулів і кримінальників, прикордонним загонам надіслали розпорядження за 5 днів до початку операції перейти на посилений режим охорони.

На території республіки було створено 45 міжрайонних оперативних груп ГУДБ НКВС України. У Вінницькій області їх було сформовано сім, місцями їхньої дислокації визначено Вінницю, Бердичів, Шепетівку, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський²⁴.

Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. затвердило проект оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 «Про операції з репресування колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі зазначалося, що операція в Україні має розпочатися 5 серпня і тривати чотири місяці. Всіх, хто підлягав репресіям,

²³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні. – С. 90–91.

²⁴ Там само.

розбивали на дві категорії: перша – негайний арешт і розстріл, друга – ув'язнення до таборів чи тюрем терміном від 8 до 10 років. Усього планувалось заарештувати в СРСР 259 450 чоловік, з них 72 950 – розстріляти. Ліміт, виділений для Вінницької області за оперативним наказом № 00447, спочатку передбачав арешт 4 тис. осіб, з них за першою категорією (розстріл) мало пройти 1 тис. осіб, за другою – 3 тис.²⁵ Але завдяки клопотанням керівництва НКВС Вінницької області ліміти збільшили до 6300 осіб, у тому числі за першою категорією – 2200 осіб, за другою – 4100. На 7 листопада 1937 р. заарештували 5502 особи, з них «трійка» засудила 4633 чол. За вироком обласного позасудового органу розстріляли 1592 осіб²⁶.

Основну роботу з масового репресування «контрреволюційного елемента» виконували так звані «трійки». Ці позасудові органи були створені згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) і фіксувалися оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Про операції з репресування колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів»²⁷.

Персональний склад «трійки» Вінницької області було затверджено Політбюро ЦК ВКП(б) 23 липня 1937 р. До «трійки» увійшли начальник УНКВС капітан державної безпеки Г. Гришин, перший секретар обкому КП(б)У В. Чернявський і обласний прокурор О. Ярошевський, секретарем став сержант державної безпеки Гольштейн. З 5 серпня 1937 р. вона розпочала роботу, здійснюючи масові політичні репресії. На першому засіданні, крім зазначених осіб, був присутній заступник наркома НКВС СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Л. Бельський, який налаштовував «трійку» на безкомпромісну боротьбу з «ворогами радянського народу». На цьому засіданні було розглянуто 34 слідчих справи, що були «успішно» закінчені співробітниками управління НКВС Вінницької області. Громадяни, що проходили по справах, обвинувачувалися в контрреволюційній, диверсійній та підривної діяльності. На підставі «законного» рішення всіх 34 осіб було визнано винними в інкримінованих їм злочинних діяннях, 31 з них призначено вищу міру покарання – розстріл,

²⁵ Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». – С. 88.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 99, арк. 134.

²⁷ Васильев В. Причины та механізми здійснення масових політичних репресій. – С. 17.

а 3 – тривалі строки позбавлення волі у виправно-трудовах таборах²⁸. До речі, перші засідання Вінницька обласна «трійка» проводила в будинку УНКВС увечері, а часто й уночі. Слід зазначити, що на засіданні завжди були присутні всі три члени позасудового органу.

По-перше, у партійно-державній системі СРСР «трійки» стали елементом формальної радянської демократії. До її складу входили представник від політичної партії – «секретар обкому», прокурор – представник державного органу, який наглядає за дотриманням законодавства, та начальник НКВС – органу, який здійснював арешт та проводив слідство. В такій конструкції представники гілок державної влади та партійного апарату були рівні. Навіть тоді, коли члени «трійки» (зокрема, В. Чернявський, Г. Гришин та інші) ставали жертвами терору, їх судили як окремих осіб, а не як представників партійно-державного апарату. Посада була лише обтяжливою обставиною в їхній «антирадянській діяльності».

Засуджені теж не могли апелювати щодо одноосібного/суб'єктивного вирішення їхньої долі. Формально «контрреволюціонерів» судили представники двох державних органів та громадсько-політичної організації.

По-друге, здійснювався взаємний контроль за дотриманням постанов Політбюро ВКП(б), оперативних наказів НКВС, рішень Прокуратури СРСР. За відмови підписувати протокол, незгоди з вироком окремій особі вимагали б негайних пояснень у присутності перших керівників регіону. Таку позицію могли кваліфікувати як протидію політичній «лінії партії».

По-третє, створювалася свого роду «колективна відповідальність» за знищення «контрреволюціонерів». Таким чином, у подальшому жоден із представників влади не міг би звинуватити свого колегу у «неправедних» діях щодо масового репресування невинного населення.

Окрім «трійок», на території області діяли так звані двійки. Для прискорення реалізації «польської операції» оперативний наказ наркома НКВС СРСР № 00485 передбачав створення «двійки» у складі начальника

²⁸ ГДА СБУ, м. Вінниця. – Спр. 78. Протоколи Вінницької «трійки» за 1937 р. були опрацьовані А.І. Амонсом. Див. докладніше: *Амонс А.І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2006. – Кн. 2. – С. 7–21.*

місцевого управління НКВС та прокурора регіону. Вони, за зшитими у вигляді альбомів списками, визначали долю громадян за першою (розстріл) та другою (табірне ув'язнення) категоріями. Надалі кожні 10 днів підписані ними списки надсилали до «Вищої двійки» у складі наркома НКВС СРСР та прокурора СРСР. Після їх затвердження реалізовувалися визначені вироки. Осіб, які вже відбували покарання у таборах, а також тих, хто вже відбув строк покарання і підпадав під дію цього оперативного наказу, рекомендувалося не звільняти. Матеріали щодо них повторно направляли для «засудження» через Особливу нараду при НКВС СРСР²⁹.

На початку 1939 р. начальник Вінницького УНКВС І. Корабльов у доповідній записці заступнику наркома НКВС України А. Кобулову зазначав, що у 1937–1938 рр. «Вища двійка» репресувала за першою категорією 5535 осіб³⁰, за другою – 1634 особи³¹.

Однак «Вища двійка» не справлялася з величезною кількістю надісланих справ. Улітку 1938 р. в Москві зібралось «альбомів» більш як 100 тис. осіб. Тому 15 вересня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про створення «особливих трійок». Персональний склад «особливих трійок» не затверджувався Політбюро ЦК ВКП(б), і цим вони відрізнялися від «трійок», створених за наказом № 00447³². Діяльність «особливих трійок» регламентував оперативний наказ НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1937 р. Персональний склад визначався за посадою, туди входили лише перші особи – секретар обкому (крайкому), прокурор, начальник НКВС-УНКВС.

«Особливі трійки» мали терміново вирішити долю громадян, яких арештували до 1 серпня 1938 р. На реалізацію наказу відводилося 2 місяці³³. Всіх заарештованих вже звично ділили на дві категорії. Кожні 5 днів про хід реалізації наказу телеграфом наказувалось повідомляти у центр.

²⁹ Докладніше див.: Репрессии против поляков и польских граждан. – М.: Звенья, 1997; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарев В. ЧК-ГПУ-НКВС в Україні. Особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 347–348.

³⁰ ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 9, арк. 1. Див.: Амонс А.І. Вказ. праця. – С. 7–21.

³¹ ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 127, 129, 130. Матеріали «Высшей двойки» за 1937–1938 гг., т. 2, 4, 5.

³² Див.: Репрессии против поляков и польских граждан. – М.: Звенья, 1997.

³³ ГДА СБУ, ф. 13. – Сборник документов. Приказ НКВС СССР № 00606.

Наказ № 00606 передбачав розгляд кримінальних справ конкретно на кожного обвинувачуваного з відображенням прийнятого у справі рішення у двох протоколах. Один із протоколів, одразу після закінчення засідання, підлягав негайному відправленню до НКВС СРСР.

На початку січня 1938 р. керівництво УНКВС у Вінницькій області прозвітувало про свою роботу з 1 липня 1937 р. по 10 січня 1938 р. Всього в області заарештували 18 тис. 48 осіб. Розподіл за лініями див. у таблицях 1 і 2³⁴.

Таблиця 1

Польська контрреволюція і шпигунство (у тому числі згідно з наказом № 00447)	6930 658
Українських націоналістів (у тому числі згідно з наказом № 00447)	3101 2122
Румунське шпигунство	1110
Троцькісти і праві	360
Церковно-сектантська контрреволюція (у тому числі згідно з наказом № 00447)	1.167 992
Учасники військово-фашистської змови	103
Німецька контрреволюція і шпигунство (у тому числі згідно з наказом № 00447)	171 43
Латиська контрреволюція і шпигунство	39
Японська контрреволюція	15

Таблиця 2

Засуджено	Всього	З них	
		за першою категорією	за другою категорією
Згідно з наказом № 00485	3845	3185	660
Згідно з наказом № 00447	8200	2950	5250
Военною колегією, воєнним трибуналом, спецколегією і Особливою нарадою	839	241	598
Всього	12884	6376	6508

³⁴ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 197.

Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 лютого 1938 р. начальником УНКВС у Вінницькій області призначений І. Корабльов, який різко активізував арешти. Наказ на розширення репресій він отримав безпосередньо від наркома НКВС СРСР М. Єжова: «...їдь і розгортай роботу, там в Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські націоналістичні дивізії, які створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загони». З подібними настановами наркомом НКВС УРСР на початку 1938 р. призначили О. Успенського, який вважав 75–80% українців «буржуазними націоналістами»³⁵.

Підштовхувала до активізації репресій постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1938 р. про збільшення на 30 тис. осіб ліміту для України репресованого «куркульського та іншого антирадянського елемента» і розгляд їхніх справ на «трійках»³⁶.

За відпущеного області ліміту репресованих у розмірі 3400 осіб (з них 3200 першої категорії) до 7 квітня 1938 р. заарештували 2500 осіб, причому арешти тривали, а кількість смертних вироків різко зросла³⁷. Корабльов форсував оформлення справ на поляків, румунів, однак «розгортання операцій по цих лініях явно мізерне. Проводжу заходи щодо покращення»³⁸. «Покращення» вимагало дозволу на додаткові розстріли, і 27 квітня 1938 р. І. Корабльов просить О. Успенського виділити додатково ліміт за рахунок одного з управлінь НКВС УРСР на 300–500 осіб за першою категорією. Це прохання задовольнили, і Вінницьке УНКВС отримало дозвіл розстріляти ще 400 осіб³⁹.

У доповідній записці І. Корабльова наркому НКВС УРСР О. Успенському від 15 травня 1938 р. вказувалося, що з 26 березня по 10 травня 1938 р. УНКВС «розкрив» і передав на розгляд «трійки» Вінницької області справи по «українському націоналістичному повстанському підпіллю», яке складалося з обласного комітету,

³⁵ Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. ХХ ст.). – С. 181.

³⁶ Там само. – С. 183.

³⁷ Там само.

³⁸ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. – 1998. – № 1/2. – С. 193.

³⁹ Там само. – С. 193.

26 міжрайонних повстанкомів, 16 райповстанкомів, 97 повстанських загонів і 125 бойових груп. Всього за цією «лінією» засудили 3112 осіб, з них 1440 «петлюрівського командного складу і рядових петлюрівців», 248 «куркулів», 414 колишніх учасників «контрреволюційних повстань», 280 членів «контрреволюційних організацій», 347 українських націоналістів, 67 колишніх членів українських політичних партій.

На оперативному обліку в області залишалось близько 2 тис. «рядових петлюрівців та колишніх політичних бандитів»⁴⁰. Таким чином, черговий ліміт репресованих, наданий Вінницькій області, – 3400 осіб, виконали 11 травня 1938 р.

Можемо констатувати, що в період проведення масових репресивних операцій у 1937–1938 рр. УНКВС у Вінницькій області репресувало 20 001 громадянина, з них розстріляно 13 475 осіб⁴¹.

Такі масштабні завдання вимагали і відповідного виконавця. В 1936–1937 рр. ними були члени ВКП(б)–КП(б)У та ЛКСМ. Структура органів державної безпеки, як і всі органи державного управління, мала дві складові: адміністративну (ДПУ–ОДПУ при РНК, НКВС як орган державного управління) і політичну (партійні осередки і підпорядкування Політбюро РКП(б)–ВКП(б)). Вже в 1923 р. в органах держбезпеки було 50,8% комуністів – більше, ніж у будь-якому іншому наркоматі. В монопартійному середовищі чекісти всю діяльність, як і решта органів державного управління, будували на основі політичних вказівок компартії. В 1922 р. було прийнято рішення, що всі документи, які стосувалися принципів питань діяльності ДПУ, не повинні надходити до секретаря ЦВК А. Єнукідзе без попереднього погодження з Політбюро ЦК⁴².

Дієвим способом партійного впливу на органи державної безпеки було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів. Приміром, Ф. Дзержинський був членом ЦК РКП(б) і оргбюро РКП(б), з червня 1924 р. – кандидатом у члени Політбюро. Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів були членами бюро відповідних партійних комітетів. Голова ВНК Ф. Дзержинський закликав

⁴⁰ Там само. – С. 194–197.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 42, т. 34, арк. 16; ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 9, арк. 1.

⁴² Хаустов В. Не зачеркивать собственную историю // Тамбовская жизнь. – 2002. – 16 января.

керівників-комуністів мати на увазі, що «...чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку з боку партії і відповідальних перед партією керівників». Своєю чергою, звертаючись до чекістів, просив не забувати, що «...ми тримаємося тільки на довір'ї партії»⁴³. У такій ситуації спроби провінційних керівників-чекістів підпорядкувати собі партійні комітети наражалися на негайну негативну реакцію з боку центрального керівництва спецслужби. В протилежній ситуації надмірно амбіційних партійних керівників «приборкувало» ЦК партії. Такі випадки були характерні для початку 1920-х рр., коли налагоджувалася система партійно-державного управління СРСР. У подальшому зафіксовано лише міжособистісні конфлікти між керівниками місцевих апаратів ДПУ-НКВС, органами державного управління та секретарями партійних комітетів.

Потрапляючи до органів державної безпеки, людина проходила випробування владою. Жоден державний орган не давав такого відчуття всесильності. Натомість, людина опинялася в жорсткій системі, де заборонено не лише вільно говорити, а й вільно, індивідуально мислити. «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно», – писала група комуністів-чекістів в 1922 р. у листі до ЦК РКП(б)⁴⁴.

У більшості чекісти початку 1920-х рр., які вважали НК «безжальною машиною», перейшли на партійно-радянську роботу. Інші, залишившись в органах державної безпеки, прийняли корпоративні вимоги і стали активними борцями з «контрреволюцією».

У другій половині 1930-х рр. вище партійно-державне керівництво СРСР та України активно формувало громадську думку про активну і справедливу боротьбу органів державної безпеки у боротьбі зі «шкідниками» та «контрреволюціонерами». Про це наголошувалося з трибун нарад, пленумів ЦК, які стосувалися діяльності органів державної безпеки у боротьбі з «контрреволюцією», «шкідництвом»,

⁴³ Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. – М., 1999.

⁴⁴ Неизвестная Россия. XX век. – М., 1992. – С. 45.

«ворогами народу». Автори газетних статей називали чекістів «захисниками першої у світі соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу», «охоронцями інтересів радянського народу», і тому вони мали повагу у населення. Стверджувалося, що чекістська робота «важка» і «небезпечна», потребує «політичної пильності», «сміливості», «всєбічної уваги». Тому «партія завжди направляє найкращі кадри в ОДПУ-НКВС».

Особливо підкреслювалася необхідність і почесність роботи чекіста. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов на засіданні Президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. вказував: «Робота в органах НКВС вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів всього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВС найбільш підвищені. І найпершим священним нашим обов'язком стало – це виправдання цього довір'я. Народ мислить таким чином, якщо людина працює в органах НКВС, значить, це найбільш відданий більшовик, найбільш віддана радянському народу особа, яка готова в будь-який час віддати своє життя за інтереси народу, це людина, яка безмежно віддана своїй батьківщині, своєму уряду, своїй партії, вождю партії – товаришу Сталіну»⁴⁵.

Виступаючи 20 грудня 1937 р. на святковому засіданні у Великому театрі, присвяченому 20-річчю органів державної безпеки, член Політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян відзначав, що НКВС – «організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народу. Вони – один із авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від всіляких ворогів»⁴⁶. Завдяки прозорливості Й. Сталіна та керівництва партії, які «кадрово укріпили органи НКВС», чекісти не дають «втратити класову пильність», «стати безпечними стосовно класового ворога і ворог був розкритий до кінця»⁴⁷. Успішність важкої та небезпечної роботи НКВС, особливо у 1937 р., полягала, на думку А. Мікояна, у масовій підтримці народних мас. Він стверджував, що населення довіряє органам НКВС,

⁴⁵ 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВС. – М.: ОГИЗ, 1938. – С. 25.

⁴⁶ *Микоян А.И.* Славное двадцатилетие советской разведки. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. // 20 лет ВЧК-ГПУ-НКВС. – С. 29.

⁴⁷ Там само. – С. 36.

і навіть декілька прикладів народної допомоги у виявленні «фашистських шпигунів, шкідників та контрреволюціонерів»⁴⁸.

Таким чином, у громадськості формувався відповідний радянський стереотип щодо діяльності органів НКВС. Він мав таку логіку:

- народ, партія і НКВС – одне ціле;
- НКВС довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- захист соціалістичної Вітчизни – важка та небезпечна робота;
- партія постійно турбується про кадрове укріплення органів НКВС найвідданішими радянській владі людьми;
- бути співробітником НКВС означає мати «особисту» довіру у «народу СРСР»;
- чекіст – це народна нагорода за відданість радянській владі.

Отже, у співробітників місцевих апаратів НКВС не було й тіні сумніву у правильності й необхідності масових репресій для забезпечення мирного існування соціалістичної держави.

Чекіст отримував необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними територіями. Залишити в собі людські почуття під час вирішення глобальних «державних завдань» дуже важко. Людина відчувала надзвичайний емоційний підйом, причетність до «чогось великого», «важливого». Тому долі людей у «побудові світлого майбутнього» нічого не важили. Чекіст швидко навчався направляти людей на смерть на благо великої ідеї.

Також формувався відповідний стереотип «ворога народу». Цей образ у середині 1930-х рр. завжди поєднував у собі «внутрішнього ворога» / представника «п'ятої колони» та «зовнішнього» (фашистсько-капіталістичного). Всі розкриті й офіційно оприлюднені «контрреволюційні організації», за твердженням влади, мали зв'язок із капіталістичними державами. У постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 р. щодо директиви органам державної безпеки стосовно «контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів» прямо вказувалося: «а) До останнього часу ЦК ВКП(б) розглядав троцькістсько-зінов'євських негідників як передовий політичний

⁴⁸ Там само.

і організаційний загін міжнародної буржуазії. Останні факти говорять, що ці пани скотились ще більше вниз, і їх тепер належить розглядати як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників фашистської буржуазії у Європі»⁴⁹. У виступі Й. Сталіна 2 червня 1937 р. на розширеному засіданні Військової ради при наркоматі оборони СРСР з інформацією про «військово-фашистську змову проти Радянської влади» теж підкреслюються політичні та фінансові зв'язки змовників з німецькими фашистами⁵⁰. Про це йшлося також у публічних виступах партійно-державних діячів СРСР та України.

Лідери ВКП(б), використовуючи агітаційно-пропагандистський потенціал партійно-державного апарату, влаштовували публічні диспути, обговорення щодо діяльності «троцькістсько-зінов'євських ворожих осередків», «шкідників, диверсантів» тощо. Створювалася відповідна суспільна атмосфера недовір'я, підозрливості, пошуку винуватців соціально-економічних негараздів. Водночас, громадянам чітко вказувалася «ворог», надавалися його характерні соціальні, політичні, ділові та емоційні ознаки. Зокрема, «походить із колишніх», «колишній член непролетарської партії» або «колишній член компартії, виключений за...», «неспроможний організувати справу», «не любить радянську владу», «критикує керівництво партії та уряду», «йде проти волі колективу». Робився обов'язковий висновок, що їхня діяльність підривала обороноздатність СРСР в умовах «капіталістичного оточення».

Таким чином, у населення свідомо формувалася відповідний страх перед внутрішніми та зовнішніми «ворогами народу» і, як наслідок, неминувою війною. На рівні інстинкту людина повинна ліквідувати джерело страху. Використовуючи природу людської психології, Й. Сталін реалізовував дві мети: перша – змобілізувати населення на «велику війну», друга – певною мірою пояснити громадськості масштабні арешти.

Одним із чинників формування поведінки співробітників місцевих апаратів НКВС теж стала суміш страху перед «наступом міжнародного імперіалізму» і «ненависті до ворогів народу». Вони потрапили

⁴⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 17, оп. 163, спр. 1124, арк. 55. Вперше частково опубліковано: Реабилітація. Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 221.

⁵⁰ Див. також: Виступ Й. Сталіна на розширеному засіданні Військової ради при наркоматі оборони СРСР // *Источник*. – 1993. – № 3.

до органів державної безпеки на початку чи у середині 1930-х рр. за комуністичним чи комсомольським призовом.

Пересічний співробітник НКВС мав селянське або робітниче походження. Зокрема, вихідці із села, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки комсомолу та компартії, вже були позбавлені традиційних селянських моральних регуляторів.

Вихідці з робітничого класу представляли перше або друге покоління міських жителів. Їхнє культурне середовище, порівняно із селянськими традиціями, теж було маргіналізоване. Особливістю цієї групи стало повне руйнування традиційних форм соціальної регуляції (не соромно брехати з огляду на політичну доцільність, не тримати слово, не дотримуватися вірності у шлюбі тощо). С. Матвеева та В. Шляпентох стверджують, що саме ці обставини реанімували стародавні форми соціальної регуляції, зокрема, страх перед фізичним насиллям. Цей стан суспільної свідомості відіграв важливу роль у встановленні в СРСР державного терору⁵¹.

Водночас, маючи стереотип «захисника вітчизни» і «довіри народу СРСР», вихований на традиціях жорстокості й безжальності громадянської війни, чекіст вважав цілком доцільними масові операції з «ліквідації ворогів народу». В їхній уяві «шкідники, диверсанти, шпигуни та їхні імперіалістичні господарі» загрожували не лише СРСР у цілому, а й добробуту самих чекістів, їхніх сімей, їхньому суспільному оточенню. Вони вважали, що існувала реальна загроза їхньому майбутньому.

У боротьбі з «ворогом соціалістичної держави» можна застосовувати всі методи, у тому числі фізичного впливу. Офіційної директиви НКВС щодо використання методів фізичного впливу під час допитів поки в архівах не виявлено. Однак цілком вірогідно, що усну вказівку-дозвіл дав М. Єжов на нараді керівних співробітників НКВС 16–20 липня 1937 р. Аналіз архівно-кримінальних справ дає змогу стверджувати, що масове побиття підслідних розпочалося наприкінці липня – на початку серпня 1937 р.

Для отримання зізнання звичайною практикою співробітників УНКВС у Вінницькій області у 1937–1938 рр. стали жорстокі катування

⁵¹ Матвеева С.Я., Шляпентох В.Э. Страхи в России в прошлом и настоящем. – Новосибирск, 2000. – С. 39–40.

й знування над арештантами. Типовими стали свідчення арештованого Д. Платинського, від якого вимагали зізнання у членстві в «Бунді». Почувши відмову, слідчий В. Майструк почав бити чоловіка товстим мотузком. Інший слідчий, Тищенко, виявляючи під час допитів «особливу активність», бив арештованого кулаками, пресом та лінійкою. Не відставали від колег і інші співробітники УНКВС, які заходили до кабінету під час допитів Д. Платинського: «Редер – ніжкою від стільця, кулаками, Решетілов – палицею і кулаками. 2–3 рази вони побили мене до того, що я втрачав свідомість, вони мене обливали водою і після допиту приходив у камеру мокрий»⁵². Через 9–10 днів систематичних фізичних знущань Д. Платинський був готовий підписати складене слідчими зізнання⁵³.

Іще один приклад. Слідчий Гуня у присутності начальника 4-го відділу УНКВС Ширіна прив'язав в'язня К. Борисова до спинки стільця і, відкривши йому рот, почав стальним предметом ламати зуби⁵⁴.

Часто жертви не витримували жорстоких катувань і помирали до завершення «слідства» від побоїв. Згідно з діагнозом лікарів Вінницької тюрми, І. Павлюк, житель с. Кистівці Уланівського району, був доставлений у важкому стані зі скаргами на різкі болі в животі. Під час огляду знайшли численні синці на стегнах, сідницях, спині, попереку, животі. «Загальний стан хворого важкий. Весь час стогне». Через дві години настала смерть. Під час розтину виявили крововиливи в печінку, нирки, селезінку, «значний крововилив на задній поверхні. Крововилив в ділянці легенів та в деяких відділах тонких кишок»⁵⁵.

Такі факти не поодинокі. Практично в кожній третій архівно-слідчій справі є протоколи допиту, датовані серединою 1950-х – 1990-ми рр., які містять факти про застосування засобів фізичного впливу.

Отже, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, Вінницька область була одним із найбільш «контрреволюційних» регіонів України.

⁵² Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. – 1998. – № 1/2. – С. 202.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – С. 204–205.

⁵⁵ Там само. – С. 206–207.

Як прикордонна область СРСР вона підлягала жорсткій «класово-національній» чистці, яка здійснювалася протягом 1920–1930-х років. Пікові «чистки» припали на 1930–1933 рр. та 1936–1938 рр. Вони супроводжувалися як масовими депортаціями селянства, так і масовими розстрілами безвинного населення.

Така «соціальна інженерія» Сталіна мала на меті створення нового типу «радянської людини», яка покійно будуватиме «радянське світле майбутнє», втілюватиме в життя ідеї світової революції.

Завдяки цілеспрямованій кадровій політиці та системі ідеологічних, агітаційно-пропагандистських заходів були сформовані відповідні стереотипи у співробітників органів державної безпеки. Проводячи масові операції зі знищення співгромадян, вони здебільшого були впевнені у доцільності таких «заходів».

В УМОВАХ ЗМІНИ ВЛАДИ: МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРШІ МІСЯЦІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Протягом багатьох років увагу радянських, згодом українських дослідників при висвітленні умов нацистської окупації в містах України було зосереджено головним чином на характеристиці колоніальних намірів використання економічних ресурсів окупованих областей, висвітленні діяльності радянського підпілля на введених в дію підприємствах, масового саботажу робітників. При цьому поза належною увагою залишалися питання, пов'язані зі стратегією виживання місцевої людності, еволюцією духовних, ціннісних орієнтирів населення в умовах окупації, факторами, що впливали на них. Значною мірою це було зумовлено пануванням певних ідеологічних шаблонів та стереотипів, закритістю для дослідників низки джерел.

Процеси деідеологізації історичної науки, доступ фахівців до першоджерел, у тому числі зарубіжних, можливість самостійно формувати джерельну базу методами усної історії відкрили можливість порушити питання власне про ці аспекти життя населення на окупованій території. Особливий інтерес становить аналіз поведінкової стратегії міського населення індустріальних центрів Східної України під час зміни режимів, адже саме його, що перед війною значною мірою складалося з пролетаріату, радянська влада небезпідставно розглядала як найбільш лояльно налаштовану до режиму категорію. При характеристиці цієї проблеми перспективним видається використання як джерельної бази матеріалів із німецьких архівів, а також

джерел усної історії – інтерв'ю, проведених автором протягом 2002–2009 років із людьми, що пережили окупацію на теренах регіону, насамперед у Донбасі.

Перші тижні війни у східних областях України, як і на більшій частині території Радянського Союзу, стали часом мобілізації людських і матеріальних ресурсів, переведення всіх сфер народного господарства на воєнні рейки. Мірою просування німецьких військ на схід розгорнулася робота з евакуації обладнання промислових підприємств, матеріальних цінностей, керівництва партійних та господарських органів, частини кваліфікованих робітників та службовців. Безумовно, в ряді випадків ці заходи населення сприймало як прагнення влади врятувати себе, як прояв привілейованості, а отже, відчуженості партійного та господарського керівництва. Особливо це враження підсилювалося тоді, коли владна еліта вдавалася фактично до втечі, знищуючи при цьому продовольчі запаси¹. Водночас статус тих, хто виїжджав (особливо коли йшлося про номенклатуру), давав підстави пересічним громадянам для заспокоєння, оскільки, на їхню думку, їм ніщо не загрожувало. Певну роль у цьому самозаспокоєнні відіграв досвід німецької окупації в 1918 році, під час революції та громадянської війни.

Відступ радянських військ, евакуація безперечно справляли важке враження на населення, що залишалося. У вітчизняній історіографії достатньо розроблено проблематику, пов'язану з реалізацією тактики «випаленої землі» під час відступу нацистів. Водночас вкрай недостатньо уваги приділено аналогічним діям під час відступу радянських військ, реакції на них місцевого населення. В більшості випадків заходи, спрямовані на знищення обладнання підприємств, запасів продовольства, нашттовувалися на моральний осуд населення, позицію якого можна охарактеризувати таким чином: «Ви йдете, а нам треба тут далі жити і годувати родини». Подекуди мали місце не лише протестні настрої, а й дії, які, втім, нашттовувалися на жорстку реакцію влади. Під час інтерв'ю в липні 2003 р. з жителями робочого селища Лідівка (Донецьк) респонденти розповіли про арешт, свідками якого вони стали, та подальший розстріл декількох робітників шахти,

¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С. 374–377.

що висловлювали протест проти знищення підприємства². Мали місце й інші випадки такого роду³.

У цьому плані не можна не торкнутися проблем злочинів щодо в'язнів тюрем, скоєних органами НКВС напередодні приходу нацистів. Загальновідомими широкому загалу є приклади знищення в'язнів у Львові, Тернополі, Вінниці та інших населених пунктах⁴. Менш відомими є випадки, які мали місце у східних регіонах України восени 1941 р. під час відступу радянських військ. Матеріали німецьких архівів, свідчення людей, що пережили окупацію, дають змогу говорити про випадок масового знищення в'язнів у м. Сталіно в жовтні 1941 р. Перебіг подій був такий. 18 або 19 жовтня ввечері жителі, які проживали недалеко від будівлі тюрми (вона була в центрі міста поруч із прохідною Сталінського металургійного заводу), почули кулеметну стрілянину. Зранку двері тюрми виявилися відчиненими, надворі не було знайдено жодної особи⁵. Після вступу німецьких військ у двір тюрми у 3 закопаних ямах, а також в іншому місці ув'язнення (скоріше за все, йшлося про слідчий ізолятор) було знайдено 207 трупів, серед них тіла 3 німецьких солдатів. Смерть настала внаслідок вогнепальних поранень, ударів багнетами або прикладами. Серед замордованих були як чоловіки, так і жінки, частину яких, очевидно, заарештували за критику дій влади під час відступу або, як випливає з тексту звіту командування 49-го німецького гірськострілецького корпусу, за «перешкоджання намірам здійснити тактику випаленої землі»⁶. Тіла замордованих було витягнуто – щоб мешканці міста їх упізнали. Цей факт окупаційна

² Інтерв'ю з Мірошиним О.М., 1931 р. н. (м. Донецьк, липень 2003 р.) // З особистого архіву автора.

³ *Penter T. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. – Vol. 19, Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003. – S. 192–193.*

⁴ Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 94 с.; *Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 232–274; Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне та ін.]. – Львів, 2008. – С. 205–206.*

⁵ Інтерв'ю зі Смальком І.А., 1925 р. н. (м. Донецьк, жовтень 2004 р.) // З особистого архіву автора; Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г., 1928 р. н. (м. Донецьк, січень 2005 р.) // З особистого архіву автора; Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

⁶ *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (далі – BA-MA). – RH 24-49/164. – Gen. Kdo. XXXIX. Geb. A.K., Abt. I c. Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41.*

влада широко використала з пропагандистською метою – на шпальтах місцевої газети «Донецкий вестник» було опубліковано низку матеріалів про цю подію, підкріплених фотоілюстративним матеріалом⁷, що, безперечно, не могло не вплинути на свідомість місцевого населення.

Проте більш відчутною для населення, більш доступною для сприйняття стала ситуація, пов'язана зі знищенням під час відступу не лише підприємств, а й харчових запасів, насамперед зерна. Протягом декількох перших місяців окупації одним з основних джерел одержання продуктів для жителів м. Сталіно стало зерно зі спалених поблизу селища Оленівка величезних елеваторів. Безперечно, така ситуація викликала неприйняття заходів влади, люди почувалися залишеними нею напризволяще.

Певною мірою населення компенсувало це вакханалією погромів та пограбувань магазинів і складів, які розгорнулися після відступу, а найчастіше втечі влади. Ось як описав свої враження від цієї ситуації житель м. Сталіно Б.В. Рогоз:

Потом дня 2 ничего не было, наши ушли, взорвали электроподстанцию, водопровод и, значит, город оказался в безвластии. Нет ни милиции, никого, ничего. И начался повальный грабеж. Значит таскали все кто что мог. Тот на склад, например, забежал, бревно там или шпалу утащил, а если в магазин – вот тут Пассаж был на рынке на Соловках, двухэтажный пассаж, там ситец был, материал, мануфактура. Забежал там, например, один, или с другом прибежал, ухватил этот один конец, а другой ухватил другой конец – друг другу [тянут]. А дружок подходит, по башке того – ба-бах – и унесли. В общем, страшное дело, тащили с фабрик, с заводов, все, что можно было – все тащили. С мельниц, с мясокомбинатов, с магазинов. Ну, все, что можно. Безвластие – это ужасно! Что не вывезли – с мельницы зерно, которое вместо того, чтобы раздать людям, облили бензином и подожгли, с кондитерской тащили патоку, с мясокомбината, что осталось... Уголь, дрова – отовсюду все тащили. Стада коров и лошадей – видно их гнали и бросили, они разбрелись кто куда. Вот такая была вакханалия... 2 дня была анархия страшная. Безвластие. Никого ничего. Ни наших не было, ни власти не было, ни милиции не

⁷ Донецкий вестник. – 1941. – 23 нояб.

*было, ни немцев не было, ничего. Была потом тишина... Конечно, были убийства друг друга, драка и все такое*⁸.

Ситуації такого роду були типовими. Розграбовували буквально все: від продуктів та одягу до меблів, книг, спортивного інвентарю тощо. У німецьких звітах зафіксовано наявність на вулицях міст багатьох п'яних людей, які розбивали горілчані склади та магазини⁹.

Традиційно в радянській історіографії, коли йшлося про наступ німецьких військ, наголошувалося в дусі зведень Радінформбюро на запеклому та кровопролитному характері боїв під час здачі тих чи тих міст. Ці дані лише частково відповідали дійсності. Натомість у людській пам'яті зафіксувався жалюгідний вигляд червоноармійців, які, відступаючи, швидко проходили вулицями міст. Слід зазначити, що, займаючи великі промислові центри у східних областях України, німецьке командування очікувало на опір, і не лише регулярної армії, а й партизанських загонів, винищувальних батальйонів. Проте його майже не було. Випадки збройного опору місцевих мешканців були поодинокими і швидко придушувалися.

Водночас у колективній пам'яті збереглися спогади про присутність значної кількості місцевого населення на центральних вулицях міст під час вступу окупантів. Для одних це був шлях познайомитися в реальності з дегуманізованим радянською пропагандою німецьким солдатом – «катом», «вбивцею», «людожером». Приміром, один з респондентів був щиро здивований, не побачивши в німця роги¹⁰. Для інших це був спосіб із самого початку засвідчити свою лояльність новій владі. Серед симпатиків нового режиму були і розкуркулені, для яких найкращим шляхом приховати своє минуле стала робота у місті, зокрема, на заводах і шахтах¹¹, і родини репресованих та ув'язнених, і, врешті-решт, люди, деморалізовані невдачами Червоної армії, ображені діями радянської влади під час евакуації та відступу.

Сприйняття населенням окупаційної влади було неоднозначним і, зрозуміло, змінювалося упродовж усього періоду окупації. Воно

⁸ Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

⁹ ВА-МА. – RH 24-49/36. – ВІ. 709.

¹⁰ Інтерв'ю зі Смальком І.А.

¹¹ У 1920 – 1930-х роках при прийомі на роботу на шахтах не вимагали навіть паспорта.

визначалося станом матеріального забезпечення, залежало від подій на фронті та конкретних заходів, що здійснювалися окупантами. Слід зауважити, що на ставлення населення до окупаційної влади (особливо на початку та наприкінці окупації, напередодні приходу радянських військ) неабияк впливав страх зазнати репресій за співробітництво з окупантами. Як зазначалося у звіті айнзацгрупи С від 12 листопада 1941 р. щодо ситуації в Дніпропетровську, одному з найбільших індустріальних центрів України, «...у населення існує впевненість у тому, що Ради повернуться найближчим часом та помстяться на антикомуністичних елементах»¹². Безперечно, такі настрої інспірувалися і радянським підпіллям. Мірою віддалення лінії фронту вони послаблювалися і, навпаки, під час наступальних кампаній радянських військ, зокрема, взимку 1942–1943 рр., посилювалися. Чималою мірою сприйняття нової влади залежало від віку мешканців, життєвого досвіду, які давали можливості для порівняння. Наприклад, у звітах німецьких спецслужб настрої населення великого машинобудівельного, металургійного центру Краматорська в березні 1942 р. характеризувалися таким чином: «Старе покоління згадує переважно царський час, під час якого їм жилося краще. Юне покоління досить сильно заражене ідеями більшовизму»¹³.

У зв'язку з цим постало питання про організацію опору окупантам у містах. Пролетаріат радянська влада традиційно сприймала як найбільш лояльно налаштовану до неї категорію населення. Саме він, на її думку, мав відіграти вирішальну роль в організації опору окупантам, у діяльності підпільних організацій. Місцеві кадри робітників стали основою для формування радянського підпілля. Проте більшість залишених на території міст підпільних міськомів партії або підпільних організацій було у перші ж дні окупації розгромлено. Причина цього полягає не лише у професійності німецьких спецслужб. Досить часто персональний склад підпілля формувався з людей, які зарекомендували себе як радянські активісти ще у довоєнний час, отже, їхнє викриття не було великою проблемою. Безперечно, свою роль, і мабуть, одну з головних, якщо не головну, відіграло те, що частина

¹² Bundesarchiv Berlin (дані – BA). – R 58/219. – Bl. 45.

¹³ BA. – R 58/221. – Bl. 179.

місцевого населення охоче ставала інформаторами, прагнучи і довести свою лояльність новій владі, і помститися за образи, і заробити. Донощики будували свою ідентичність на основі співвіднесеності із окупаційною владою, а не з найближчим оточенням¹⁴. Цим самим вони закладали основу для подальшої інтерпретації свідками окупації їхніх дій як таких, що свідчили про моральну деградацію.

Загрозливих масштабів набули доноси без достатніх, навіть для окупаційної влади, підстав. Мотивування цих вчинків переконливо відбиває датоване початком грудня 1941 р. оповіщення зондеркоманди 10а, яка на той час дислокувалася в Маріуполі: «...ці донощики та поширювачі чуток легковажно подавали заяви на тих чи інших громадян із-за особистих стосунків, необґрунтованої заздрості, своєкорисливої мети чи інших мотивів, або призводили інших громадян через поширення брехливих чуток до подачі неправдивих заяв, гадаючи таким чином якнайшвидше тих осіб усунути та заволодіти їх майном або сісти на їх місце...»¹⁵.

У ряді випадків радянські партійні та господарські органи, що залишали індустріальні центри України напередодні вступу німецьких військ, давали вказівку робітникам, що залишалися (як правило, кадровим, котрі мали значний стаж роботи) будь-якими можливими засобами саботувати заходи окупантів, спрямовані на відновлення діяльності підприємств. Мешканець міста Донецька І.А. Смалько як приклад виконання цих вказівок розповів про те, як його батько, що з перших місяців окупації пішов на роботу до механічних майстерень на Сталінському металургійному заводі, часто приносив додому з роботи свердла від станків, яких, за його твердженням, у них накопичилося вдома «піввідра»¹⁶. Дефіцит достовірних, не препарованих офіційною радянською партійною історіографією даних, ухід із життя на поточний момент більшості свідків тих подій, нерозробленість у сучасній українській історіографії цієї проблеми робить вкрай важкою оцінку ступеня поширення фактів саботажу заходів окупаційної адміністрації населенням, зайнятим на підприємствах та в установах. Проте навряд чи є достатні підстави стверджувати,

¹⁴ Орлова Г.А. Российский донос и его метаморфозы // *Полис*. – 2004. – № 2. – С. 138.

¹⁵ *Маріупільська газета*. – 1941. – 2 груд.

¹⁶ Інтерв'ю зі Смальком І.А.

що саме діяльність радянського підпілля набула загрозливого для справи відновлення промисловості, міської інфраструктури характеру, особливо в перші місяці окупації.

З певною долею вірогідності можна стверджувати, що чималою мірою невдачі окупаційної політики на сході із самого початку були зумовлені невдалими діями стосовно населення окупованих міст. За умов зруйнованої міської інфраструктури, нестачі продовольчих запасів, які були або знищені під час відступу радянських військ, або пограбовані частиною місцевого населення під час безвладдя, одним із першочергових завдань окупаційної адміністрації мало стати налагодження постачання місцевого населення. Проте цього не сталося. Органи місцевого самоврядування, що підпорядковувалися військовій адміністрації, також були не в змозі вирішити проблему постачання. Фактично міське населення опинилося на межі виживання. В містах спостерігалися численні випадки смерті від голоду, в Харкові це явище набуло масового характеру¹⁷.

Місце роботи певною мірою гарантувало можливість харчування, що в умовах голодної зими 1941–1942 рр. набувало життєво важливого значення. Настрої міського населення на окупованій території напругу залежали від ситуації із забезпеченням продовольством, яка у перші місяці окупації залишалася дуже складною, характеризувалася спорадичністю виділення пайків та їхнім у край недостатнім розміром¹⁸.

За умов, коли вдома не було достатньо продовольства, не було роботи, для багатьох виходом стала торгівля речами на базарі, обмін речей на продовольство у селах (т. зв. «мінки»). Варто зазначити, що мірою насичення попиту на товари в сільській місцевості продуктовий еквівалент, який можна було одержати за той чи той товар, зменшувався. В пошуках вигідних варіантів обміну міському населенню доводилося долати по декілька сотень кілометрів¹⁹.

Населення промислових центрів, рятуючись від голоду, масово залишало міста, переїжджаючи до родичів або знайомих до навколишніх сіл.

¹⁷ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004. – С. 277–279.

¹⁸ *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew* / [hrsg. und eingeleitet von Rolf Dieter Müller]. – Boppard am Rhein, 1991. – S. 90–91.

¹⁹ *ВА.* – R 58/223. – Bl. 244.

В деяких випадках долалися значні відстані. Так, родина мешканки Сталіно Ірини Смолякової з декількома дітьми, в тому числі немовлям, рятуючись від голоду, виїхала з Юзівки навесні 1942 р. і лише після дво-місячної подорожі дісталася села в Орловській області – батьківщини батька²⁰. Виходом для багатьох стало зайняття городництвом, яке поширилося з весни 1942 р., після пережитої голодної зими.

Враховуючи те, що міста були місцями дислокації штабів військових частин, інтендантських і будівельних служб, проявом стратегії виживання для місцевого населення стало налагодження міново-торговельних операцій з військовослужбовцями, персоналом цих структур. Адже гроші, які ходили на окупованій території, знецінилися, був гострий дефіцит необхідних у господарстві речей. Додатковим джерелом одержання засобів до існування стали побутові послуги солдатам та офіцерам, що квартирували (прання, чищення взуття, прибирання в кімнатах). Деякі жінки забезпечували виживання собі та членам своїх родин, надаючи сексуальні послуги військовослужбовцям Вермахту.

Одним із варіантів виходу із ситуації, що склалася, став виїзд міського населення на роботу до Німеччини. Із самого початку він мав добровільний характер і був зумовлений неможливістю одержати роботу на місці, прагненням уникнути голоду в умовах, коли підприємства не працювали. Чималу роль в організації виїзду на роботу до Німеччини відіграла нацистська пропаганда. Проте вже влітку 1942 р. нездатність окупаційної адміністрації забезпечити на місцях виплату грошової допомоги родинам остарбайтерів, інформація про незадовільне становище добровольців, що виїхали на роботу до Німеччини (насамперед «...про погане ставлення до робітників у Райху та недостатнє харчування»²¹), призупинили процес добровільного вербування. З другої половини 1942 р. окупаційна влада почала широко застосовувати засоби примусового рекрутування робочої сили, які і в офіційних документах, і в людській пам'яті зображено як полювання на людей.

Приголомшливий вплив на міське населення в перші ж місяці окупації справив геноцид стосовно єврейського населення та радянських військовополонених. Під час автобіографічних інтерв'ю значна частина

²⁰ Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г.

²¹ ВА. – R 58/699. – ВІ. 128.

респондентів без уточнювальних запитань згадувала про долю полонених та євреїв, що дає змогу констатувати глибокий вплив цих подій на свідомість місцевого населення.

Досвід спілкування з мешканцями регіону, які пережили окупацію, в тому числі з євреями, показує широкий спектр ставлення місцевого населення до євреїв: від співчуття та допомоги до відвертої неприязні, ворожості. Негативне ставлення до євреїв виявлялося, зокрема, у доносах, жертвами яких ставали як євреї, так і ті, хто їх переховував. Як зазначає західний дослідник Карел Беркгоф, явище доносителства серед місцевого населення було одним із факторів, який вплинув на те, що особи, які рятували або намагалися рятувати євреїв, становили меншість²².

Слід зауважити, що згідно зі спогадами очевидців антисемітських настроїв серед громадськості на початку окупації були досить поширеними, однак вони зумовлювалися не расовими, а радше соціальними чинниками, характером взаємовідносин з євреями в попередній період, прагненням скористатися ситуацією, що склалася, з корисливою метою, бажанням довести свою лояльність до нової влади, яка, здавалось би, у світлі катастрофічних поразок Червоної армії 1941 р. остаточно ствердилася на окупованій території. Враховуючи те, що питома вага євреїв серед евакуйованих була більше питомої ваги єврейського населення загалом, це також послужило додатковим фактором роздратування: «влада евакуювала своїх». Безперечно, свою роль в інспіруванні антисемітських настроїв серед населення відіграла і нацистська пропаганда, яка повсякчас наголошувала на злочинах іудо-більшовизму, чітко ототожнюючи реальні та уявні злочини радянської влади із євреями як суб'єктами їх скоєння. Все це в комплексі із практичними заходами нацистів сприяло знищенню єврейської громади, що залишилася на окупованій території.

Певній кількості євреїв, хоча й незначній, пощастило врятуватися. Це вдалося переважно завдяки підробці або заміні документів, в яких вони фігурували вже під іншими, не єврейськими прізвищами, переховуванню у знайомих чи родичів тощо. Саме таким чином врятувалася родина Воловиків, яка пережила окупацію на території Сталінської

²² *Berkhoff K.C.* Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004. – P. 85.

області²³. Дехто з євреїв утікав до грецьких сіл, де вони видавали себе за греків. Безумовно, такі випадки були б неможливими без проявів солідарності, допомоги з боку місцевих жителів, тим більш цінних, що здійснювалися вони з великим реальним ризиком для власного життя, особливо в містах, поблизу яких не було природних укриттів. Наприклад, в Артемівську розстріляли родину Смирєнків-Мудренських, яка ховала в себе єврейську дівчинку Паночку Олькус²⁴. 3 лютого 1942 р. в місті Красногорівці німці, які прибули зі Сталіно, спільно з місцевими поліцаями та старостою сільської управи замордували єврея Тамаркіна та трьох місцевих жителів за те, що «...вони співчували євреям»²⁵.

У цьому зв'язку навряд чи є слухним дорікати місцевому населенню за пасивність у справі рятування євреїв, особливо якщо врахувати характер окупації. Необхідно також брати до уваги і ту обставину, що багато проявів солідарності щодо євреїв не відображено в архівних документах, а зафіксовані в людській пам'яті випадки людяного ставлення до своїх співвітчизників-євреїв пішли від нас, залишилися невідомими через смерть людей, що пережили окупацію на теренах краю.

Справедливості заради варто зазначити, що частина євреїв свідомо не захотіла евакуюватися. На думку декого з них, досвід спілкування з німцями під час німецької окупації 1918 р. не давав підстав вважати, що вони здатні чинити ті злочини щодо мирного населення, про які повідомляла радянська пропаганда. Звиклі до того, щоб читати між рядків, вони розглядали і цю інформацію як звичайнісінький сталінський пропагандистський трюк²⁶. Дехто сподівався за нової влади повернути собі експропрійоване радянською владою майно, нажите ще до революції. Наприклад, саме такі наміри, за спогадами місцевих жителів, мав відомий у Сталіно лікар Кауфман, який, до речі, ще до революції здобув медичну освіту у Німеччині²⁷.

²³ Інтерв'ю з Воловик Л.Г., 1924 р. н. (м. Донецьк, травень 2005 р.) // З особистого архіву автора.

²⁴ Королев Ю.Е. Еврейская трагедия в Артемовске // Теория та практика професійної підготовки вчителя до краєзнавчої роботи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Слов'янськ, 1996. – С. 19.

²⁵ Державний архів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 64, арк. 426.

²⁶ Інтерв'ю з Воловик Л.Г.; *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. – К., 2007. – С. 182.

²⁷ Інтерв'ю з Ченік З.А., 1929 р. н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.) // З особистого архіву автора.

Протягом всього періоду окупації, незважаючи на домінуючу роль органів нацистської пропаганди, певний вплив на міське населення безперечно справляла і радянська пропаганда, що грала на соціально-класовій ідентичності пролетаріату, апелювала до його революційних традицій. Період нацистської окупації став і часом актуалізації тих очікувань, яке населення пов'язувало зі змінами в політиці радянської влади. Поруч із чутками про розпуск колгоспів, наділення землею селян, дозвіл на вільну діяльність церкви за лінією фронту, одним з найбільш обговорюваних серед міського населення на окупованій території було питання про те, що «промислові робітники одержать в майбутньому значно кращі життєві умови»²⁸. Ці чутки циркулювали дедалі активніше за мірою зростання розчарування населення у заходах окупантів.

Загалом період осені 1941 – весни 1942 рр. став часом надзвичайно великих змін у свідомості місцевого населення. Саме восени 1941 р. населення відчуло на собі нездатність системи забезпечити захист держави, стало свідком руйнування широко пропагованих догм та стереотипів, стало врешті-решт не лише свідком, а й жертвою дій влади, яка залишала їх без жодних засобів до існування, наодинці із проблемами. Безперечно, за таких умов певна і, очевидно, зовсім не мала частина населення мала кредит довіри до нової влади, сподіваючись на те, що гірше не буде. Але дійсність виявилася іншою. Ігнорування життєво важливих запитів міського населення, недостатня гнучкість у використанні робітників у справі відновлення та функціонування ключових для промисловості Третього райху галузей промисловості, неприхований терор, з яким зустрілося місцеве населення, мали наслідком зростання розчарування в окупаційній адміністрації. В цих умовах симпатії місцевого населення дедалі більше почали схилятися в бік радянської влади, яка, широко застосовуючи у передвоєнні роки насильство і терор, тим не менш надавала гарантії від голоду принаймні міському населенню, була здатна забезпечити пролетаріату досить високий соціальний статус і відкрито не демонструвала зневажливого ставлення до людського життя.

²⁸ ВА. – R 55/222. – Вл. 84.

РОЗДІЛ 2

ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: ОСЯГНЕННЯ

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ НА ОКУПОВАНИХ НАЦИСТАМИ РАДЯНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивченням Голокосту займаються вчені всього світу вже близько 60-ти років. Треба відзначити, що їхні дослідження лежать не лише в суто історичній площині, а також пов'язані з політологією, психологією, соціологією та іншими науками. До цього часу вчені відкрили та опрацювали велику кількість фактичного матеріалу як по Другій світовій війні в цілому, так і з історії Голокосту зокрема; на основі цього матеріалу видано багато різноманітних збірок документів, опубліковано безліч статей та монографій. Все це поставило нові питання щодо аналізу виданих наукових праць, що своєю чергою посприяло дослідженням історіографічного характеру.

Окремою ланкою у вивченні історії Голокосту є дослідження геноциду євреїв на окупованій території Радянського Союзу. Історіографію цього питання (як вітчизняну, так і західну) дуже стисло висвітлено у деяких монографіях пострадянських учених з Росії, України, Білорусі¹ та більш докладно – в окремих статтях, присвячених саме цій темі, кількох українських, білоруських та ізраїльських дослідників².

¹ *Розенблат Е.С., Еленская И.Э.* Пинские евреи. 1939–1944 гг. – Брест, 1997. – С. 7–9; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945. – М., 2002. – С. 6–21 та ін.

² *Йоффе Э.* Катастрофа белорусского еврейства в отечественной историографии // *Евреи Белоруссии. История и культура: Сб. науч. трудов.* – Мн., 1998. – Вып. 2. – С. 99–106; *Романовский Д.* Холокост на территории Белоруси в Западной историографии // *Евреи Белоруссии. История и культура: Сб. науч. трудов.* – Мн., 1998. – Вып. 2. – С. 81–98; *Подольский А.Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи //

Однак можна простежити цікаву річ: жоден із сучасних дослідників не аналізує історіографію Голокосту радянської доби. Звісно, що у той період сам термін «Голокост» не вживався, дослідження теми Другої світової і Великої Вітчизняної війни були упереджені та ідеологічно заангажовані, на що вказують у своїх статтях А. Круглов³, А. Подольський⁴, І. Щупак та Г. Абакунова⁵. Докладніше висвітлення теми Голокосту в радянській історіографії простежили деякі західні дослідники, у тому числі Цві Гітельман⁶, Лукаш Гіршович⁷, Ицхак Арад⁸, Мордехай Альтшулер⁹. Нещодавно вийшла стаття голландського дослідника Карела С. Беркгофа, який докладно проаналізував,

Катастрофа и Сопrotивление украинского еврейства (1941–1944). – К., 1999. – С. 26–37; Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть. – К., 2000. – С. 229–231; Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии за последнее десятилетие (1991–2000) // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 233–237; Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // Холокост. Доклады на Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2001. – С. 70–75; Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // Наукові записки. – К., 2006. – С. 7–14; Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Ткума, 2007. – С. 61–75.

³ Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. – С. 229.

⁴ Подольський А. Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа и Сопrotивление украинского еврейства (1941–1944). – С. 26–27.

⁵ Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Ткума, 2007. – С. 61.

⁶ Gitelman Z. Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991 // The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / Ed. by L. Dobroszycki, J.S. Gurock. – N.Y, L: M.E. Sharpe, 1993. – P. 3–28.

⁷ Hirszowicz L. The Holocaust in the Soviet Mirror // The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / Ed. by L. Dobroszycki, J.S. Gurock. – N.Y, L: M.E. Sharpe, 1993. – P. 29–60.

⁸ Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference / Ed. by Y. Gutman, G. Greif. – Jerusalem: Yad Vashem, 1988. – P. 187–216.

⁹ Altschuler M. Jewish Warfare and the Participation of Jews in Combat in the Soviet Union as Reflected in Soviet and Western Historiography // The Historiography of the Holocaust Period... – P. 217–238.

що було відомо у 1941–1945 роках у Радянському Союзі про долю євреїв. Для цього він розглянув радянську пресу воєнного періоду (офіційні газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Труд», «Комсомольская правда»), радянські газети мовою їдиш («Einikait»), звіти, отримані Сталіним, заяви Єврейського Антифашистського комітету, офіційні ноти Молотова та ін. К.С. Беркгоф доходить цікавих висновків, зокрема, про те, що інформацію про вбивства євреїв і радянське керівництво отримувало, і висвітлювала тогочасна преса, але здебільшого ця інформація була другорядною, про що свідчить той факт, що статті про винищення євреїв друкувалися на 3–4 сторінці газети та мали невеличкий обсяг¹⁰.

Адже якщо порівняти дослідження теми історіографії Голокосту радянської доби з іншими напрямками дослідження цієї трагедії, то виявляється, що праць з цієї теми дуже і дуже мало. Якщо англійською мовою є хоча б кілька статей, присвячених цій проблемі, то слов'янськими мовами, насамперед українською, білоруською та російською, не видано практично нічого (єдина праця – це стаття Іцхака Арада з його збірки «Холокауст»¹¹, яка побачила світ російською мовою), що свідчить про незацікавленість темою насамперед пострадянських дослідників. Перш за все, на мою думку, це пов'язано з тим, що у колі вчених (які теж є людьми) склався певний стереотип, що у радянські часи тему винищення євреїв не згадували взагалі, а якщо і проривалося щось стосовно євреїв, то викладалося це, як правило, в одному реченні. У багатьох випадках це було дійсно так: якщо ми беремо до уваги тільки опубліковані збірки чи монографії, енциклопедії – тобто так звану офіційну історію, але в архівах збереглися не видані, з певних причин, праці дослідників, де тема винищення євреїв посідає досить вагоме місце.

Тому метою нашої статті є надати певні відомості та по можливості проаналізувати історіографію радянської України 1940-х років на предмет висвітлення в ній теми знищення євреїв у період нацистської окупації.

¹⁰ *Berkhoff K.S.* «Total Annihilation of the Jewish Population». The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – Vol. 10, № 1, Winter 2009 (New Series). – P. 61–105.

¹¹ *Арад И.* Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сборник статей. – Иерусалим, 1990. – С. 137–163.

Отже, Іцхак Арад у своїй статті «Голокост у радянській історіографії» (видана у 1988 р.) поділяє всю радянську історіографію Голокосту на 6 етапів:

1. Від приходу до влади Гітлера в січні 1933 р. до підписання пакту Молотова–Рібентропа у 1939 р.;
2. Від підписання пакту Молотова–Рібентропа у 1939 р. і початку Другої світової війни до нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р.;
3. Період війни між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною;
4. Період 1946–1956 рр. (від закінчення війни до XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу);
5. Від 1956 р. до кінця 1960-х, коли дипломатичні відносини між Радянським Союзом та Державою Ізраїль було розірвано;
6. Від кінця 1960-х до періоду перебудови та гласності¹².

Цікаво, що у виданні російською мовою від 1990 р. Арад зазначає лише 5 етапів радянської історіографії Голокосту, вилучаючи період з 1933 по 1941 рр.¹³

Однак, на нашу думку, перші два етапи (від 1933 р. до 1939 р. та від 1939 р. до 1941 р.) некоректно розглядати з погляду історіографічного аналізу, оскільки у той період було тільки одне доступне джерело (крім офіційних промов радянського керівництва, які були заідеологізовані), яке висвітлювало антисемітську політику нацистської Німеччини і злочини щодо єврейського населення, – це преса, а крім того, не було ще накопичено матеріалу, за яким могли б вестися наукові дослідження. Дійсно, ми можемо вивчати й аналізувати газетні матеріали тієї доби, але маємо пам'ятати при цьому, що над поданими там матеріалами працювали журналісти, а не професійні історики, до того ж опубліковані статті слугували перш за все таким цілям, як поширення певної інформації серед населення, насадження певної ідеології. Отже, взявши до уваги всі ці фактори, ми можемо говорити тільки про інформаційний аспект вивчення Голокосту, а в жодному разі не про науковий.

¹² *Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period... – P. 190.*

¹³ *Арад И. Холокауст. – С. 140.*

Вивчення теми знищення євреїв нацистами розпочалося у Радянському Союзі після видання актів Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників (далі – НДК), яку було створено 2 листопада 1942 р.¹⁴ Матеріали Комісії, в тому числі щодо геноциду євреїв на окупованих територіях¹⁵, почали виходити вже під час війни, і вже на їх основі розпочалося вивчення Голокосту.

Необхідно згадати, що інформацію про винищення євреїв також надавав Єврейський Антифашистський комітет, але знов-таки не з науково-дослідницьких позицій. Важливо відзначити збірку статей Іллі Еренбурга «Війна», яка виходила у Москві у воєнні часи. В цій праці зроблено наголос саме на жертвах єврейського народу під час війни на окупованій нацистами території СРСР¹⁶.

Щодо досліджень українських радянських дослідників, то їх було небагато, і головне, що вони не публікувалися, а так і залишилися в архівах України, хоча в радянській Росії, насамперед у Москві та Ленінграді у 1940-х рр., виходили праці, присвячені єврейській темі. Наприклад, були видані спогади О. Печерського¹⁷, Г. Смоляра¹⁸, збірка спогадів євреїв-партизан¹⁹.

Основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни в радянській Україні припадає на другу половину 1940-х рр. Зокрема,

¹⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В 3-х тт. – М., 1946. – Т. 1. – С. 322–326.

¹⁵ Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – Вып. I–XV. – М.: Госполитиздат, 1942–1945; Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып. I–II. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1943, 1945. Стосовно України див.: Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4620, оп. 3, спр. 253 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Вінницької обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 258 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Дніпропетровської обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 263 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Житомирської обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 274 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Кіровоградської обл.») та ін.

¹⁶ *Эренбург И.* Война (апрель 1943 – март 1944): Сб. ст. – М., 1944. – С. 132–138.

¹⁷ *Печерский А.А.* Восстание в Собибуровском лагере. – Ростов н/Д: Ростиздат, 1945. – 64 с.

¹⁸ *Смоляр Г.Д.* Мстители гетто: [Минские евреи-партизаны]: Пер. с евр. – М.: Дер Эмес, 1947. – 128 с.

¹⁹ Партизанская дружба: Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны. – М.: Дер Эмес, 1948. – 200 с.

у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України можна знайти звіти, доповідні записки, відгуки, рецензії на збірки документів, книги, праці з історії Великої Вітчизняної війни, підготовлені співробітниками республіканських та обласних комісій²⁰. Крім того, збереглися документи, в яких фігурує тема Голокосту: невидані статті, монографії та кандидатські дисертації (в деяких із них тема знищення євреїв не просто згадується, а є центральною). Розглянемо кілька з них.

У монографії П.Г. Городнього «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни» описується вбивство євреїв у Бабиному Яру: «Страшенні різанина та погроми були вчинені фашистськими загарбниками в столиці Української РСР – місті Києві. За кілька днів гітлерівські бандити вбили та роздерли більше 52000 чоловіків, жінок, старих, дітей, безжально розправляючись зі всіма українцями, руськими, євреями, хто хоч чимнебудь виявив свою відданість радянській владі. Ті, хто вирвався у той час з Києва, радянські громадяни описували приголомшливу картину однієї з масових страт: у Бабиному Яру було зібрано кілька десятків тисяч євреїв, у тому числі жінок і дітей різного віку; перед розстрілом всіх роздягли догола і били; першу відібрану для розстрілу групу примусили лізти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці засипали землею, на їх місце другим ярусом поклали наступну партію і знову розстрілювали з автоматів»²¹.

Розстріли євреїв описано у багатьох працях подібного характеру, причому в деяких із них досить докладно. Цікаво, що такої самої інформації стосовно циганського населення практично немає. Продивившись понад 40 справ подібного характеру, тільки в одній із них ми знайшли опис розстрілу ромів. Причому зі 103 сторінок праці понад 25 було присвячено темі винищення єврейського та циганського населення. Крім того, всі автори зазначають, що розстріли євреїв були першими

²⁰ Напр.: ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 4, спр. 26 («Звіти та доповідні записки про роботу по написанню історії Вітчизняної війни голови комісії Берлинського Д.Ю., Слинько І., Шапи П.К., Соболева А.А. та ін.»); ф. 4620, оп. 4, спр. 36 («Рецензії та відгуки на збірники документів та книги, підготовлені співробітниками республіканської та обласних комісій»); ф. 4620, оп. 4, спр. 44 («Рецензії, зауваження та відгуки на збірники документів про німецько-фашистський окупаційний режим на Україні в 1941–1944 рр.»).

²¹ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 249 («УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Монографія Городнього П.Г.), арк. 9.

злочинами нацистів, наймасовішими і найжорстокішими: «Одним із перших злочинних і страшних актів був масовий розстріл єврейського населення. 16 жовтня 1941 року за підписом коменданта Рамдора і мера міста підлого зрадника Тедосенка був оголошений наказ, що всі євреї міста повинні прибути о 9 годині ранку в Засулля, взявши теплий одяг і на три дні харчів»²². Далі – художній опис, хто і як ішов, хто не міг йти, кого вели під руки, наведено деякі імена та прізвища. Потім іде докладне зображення розстрілів: «Німці виставили посилену охорону. В залишені квартири зразу ж вривались солдати й офіцери, грабили, збираючи цінні речі. По місту вили собаки, чулись постріли. То розстрілювали тих, які не могли йти на місце страти...»²³. Далі знову автор подає докладні відомості про людей, які йшли на страту: їхні прізвища, імена, вік, родинні зв'язки, професії, вказується, чим були відомі у місті деякі з них, які стосунки були в них з неєврейським населенням, описується, наприклад, як відомі у місті лікарі допомагали неєвреям. «Годині о 11-12 розпочався страшний, нечуваний в світі акт злочину. Коли була підтягнута перша партія, всі довідались – розлігся страшний плач і крик. Люди рвали на собі волосся, кричали, божевільно хватили своїх дітей і бігли, але натрапляли на холодні списи німецьких патрулів. На окраїні Засулля, групами роздягали людей і направляли до окопу... [де] був виставлений з приглушувачем кулемет. Засульчани бачили, як люди плакали, прощались один з одним, але ніхто не падав на коліна, не просив німецьких душегубів. [...] Так загинули 5,5 тисяч радянських громадян»²⁴. Як бачимо, з цього уривку можна виокремити важливу інформацію не лише про те, як було організоване та проведене саме вбивство, а й як поведилися євреї, протестувати реакцію місцевого населення на розстріл.

Також докладно описано розстріл циган: «Поруч із звірячою розправою над єврейським населенням, німці почали масові розстріли комуністів, радянського активу, передових людей міста і сіл. [...] Гітлерівці з циганами вчинили так само, як і з єврейським населенням»²⁵.

²² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 297 («Два роки німецько-фашистської окупації на Лубенщині. Стаття Стріхи Д.»), арк. 40.

²³ Там само, арк. 41.

²⁴ Там само, арк. 42.

²⁵ Там само, арк. 48.

Далі також ідеться про те, як збирали циган, як вони йшли до місця розстрілу, тобто все те саме, що й до цього описувалося про євреїв. «Групу циган і різних дітей взимку 1942 року німці розстріляли у військовому містечку, облили трупи і запалили... Спочатку розстрілювали чоловіків, потім жінок, а дітей вирізали списами»²⁶.

Потім автор переходить до опису звірств над військовополоненими, зазначаючи, що «окупанти сіяли між полоненими національну ворожнечу, антисемітизм»²⁷.

Цікавим є опис того, як вдалося врятуватися кільком євреям, але знов, як і в розповіді про розстріл, місцеве неєврейське населення постає не в дуже гарному світлі: «Дехто з єврейського населення не пішов на страту, а переховувався, але пізніше були схвачені і розстріляні гестаповцями. [...] Нінель Михайлівна з дочкою переховувалась, випадково дістала справку на ім'я Зайцевої Ніни, була наймичкою в куркульки Бабак Параски, яка знущалась з неї і дочки, примушувала робити із ранку і до ночі, залякуючи, що їх, як євреїв, видасть гестапо»²⁸.

Практично в кожному дослідженні українських радянських учених є згадка про вбивство євреїв. Найцікавішою є підготовлена у 1948 р. кандидатська дисертація Т.І. Халепо (російською мовою), яку так і не було опубліковано. В архіві збереглося два варіанти цієї дисертації: перший – авторський²⁹, другий – з правками наукового керівника³⁰. Дисертація дуже цікава тим, що вона не просто побудована на матеріалах про винищення євреїв, а 90% дослідження стосується саме Голокосту. Під час підготовки дисертації автор використав акти НДК, збірки документів, повідомлення Інформбюро, спогади та свідчення тих, хто вижив, навіть простежено долю кількох людей. Звісно, у праці згадано ноти Молотова та промови Сталіна, але тільки згадано.

²⁶ Там само, арк. 49.

²⁷ Там само, арк. 51.

²⁸ Там само, арк. 42–43.

²⁹ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 241 «"Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України". Дослідження Халепо Т.І.».

³⁰ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 236 «"Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України". Дисертація Халепо Т.І.».

Починається дисертація з розгляду й аналізу німецько-фашистської ідеології, расової політики, геополітики, фашистської теорії держави, фашистської моралі й системи виховання німецьких солдат. Причому одразу зазначено, що основним по всіх цих пунктах є впровадження в політику, ідеологію та свідомість людей антисемітизму: «Гітлерівці з приходом до влади поставили першочерговим своїм завданням повне винищення євреїв»³¹. Як обґрунтування наведено приклади нюрнберзького законодавства.

В основному розділі дисертації «Масове знищення німецькими катами радянського мирного населення на тимчасово окупованій території України» автор розглядає по пунктах директиви і накази гітлерівського уряду та командування щодо винищення радянського мирного населення; фашистські органи масового знищення населення; знищення радянської інтелігенції; вбивство людей за зв'язки з партизанами; винищення психічно хворих, інвалідів та дітей з дитячих будинків, знищення іноземних підданих, у тому числі угорських євреїв. Незважаючи на те, що в назві пунктів слово «єврей» не згадано, однак кожний розділ насичений прикладами й описами способів та методів знищення євреїв. До слова, у першому варіанті дисертації навіть був окремий пункт «Масове знищення німецькими катами єврейського мирного населення»³², однак після правки він розчинився поміж інших, хоча жодного слова з нього не зникло. Після правок наукового керівника також вилучено деякі історії з життя євреїв під окупацією (наприклад, про євреїв – іноземних громадян у Кам'янці-Подільському).

У третьому розділі йдеться про долю військовополонених, допомогу їм з боку місцевого населення, міжнародні закони щодо поводження з військовополоненими, але за національною ознакою автор останніх не виокремлює.

Загалом, у своєму дослідженні автор порушує такі питання, як насадження антисемітизму в нацистській Німеччині; ухвалення антисемітського нюрнберзького законодавства у Німеччині і впровадження його у життя; директиви і накази гітлерівського уряду та командування щодо винищення радянського мирного населення (в основному євреїв); створення нацистами на окупованих територіях СРСР концтаборів і гетто (їх устрій, умови життя ув'язнених); нацистська пропаганда на окупованих територіях; підготовка

³¹ Там само, арк. 28.

³² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 241, арк. 89–107.

нацистів до винищення євреїв; насильство над євреями у гетто, вилучення у євреїв засобів до існування, пограбування; здійснення масових розстрілів євреїв; депортації євреїв до таборів смерті; опір євреїв, як пасивний (самогубство перед тим, як йти на розстріл), так і активний: боротьба проти окупантів шляхом вступу євреїв до партизанських загонів; способи врятування євреїв від знищення. Особливу увагу приділено Бабиному Яру, Янівському концтабору та, у першому варіанті дисертації, – підготовці зондеркоманди 1005³³. Також наголошується на солідарності у боротьбі з нацистами різних народів СРСР, у тому числі українців, росіян, євреїв, поляків та інших.

Власне кажучи, цю дисертацію можна вважати першим дослідженням, присвяченим темі Голокосту євреїв в Україні.

Отже, слід зазначити, що в архівах України є праці, які висвітлюють певні аспекти Голокосту на окупованих радянських територіях. На жаль, в офіційній історії 1940-х років таких аспектів узагалі немає.

Крім документів, які збереглися в архівах, до уваги слід узяти видану у 1950 році Велику радянську енциклопедію (Большая советская энциклопедия) – наймасштабніше видання, яке мало містити всю необхідну важливу інформацію про Велику Вітчизняну війну. Так, в Енциклопедії були три великі статті («Антисемітизм», «Німеччина», «Гітлер»), де все-таки йшлося про переслідування євреїв, але наголос на цьому не ставився³⁴.

Як бачимо, основним джерелом для вивчення історіографії 1940-х років про трагедію євреїв залишаються архівні матеріали.

Отже, можна зробити такі висновки:

- чимало матеріалу, де висвітлювалися різноманітні аспекти теми винищення євреїв на окупованих радянських територіях, зібрано під час війни НДК; на його основі й розпочалися перші дослідження Голокосту;
- перші концептуальні наукові розробки з цієї теми з'явилися в радянській історіографії вже наприкінці 1940-х років, хоча для широкого кола читачів вони були недосяжні;
- так звана офіційна історія практично не торкалася теми Голокосту у 1940-х рр., хоча повністю оминути її теж не могла.

³³ Там само, арк. 169.

³⁴ Большая Советская энциклопедия: В 51 т. – Изд. 2-е. – М., 1950. – Т. 2. – С. 513; М., 1950. – Т. 11. – С. 56.

Зауважимо, що у цій статті ми зробили тільки першу спробу вивчення радянської історіографії Голокосту, причому у фокусі були в основному архівні джерела, які досі не публікувалися і докладно не досліджувалися вченими. Однак не можна вивчати радянську історіографію, залучаючи тільки архіви. Як зазначає відомий дослідник І. Арад, потрібно не забувати про те, що історики, журналісти, мемуаристи тощо перебували під жорстким впливом ідеології та політичного контролю³⁵. Тому, розглядаючи радянську історіографію Голокосту, ми маємо звертати увагу на цілий комплекс джерел, до яких входять архівні документи, акти НДК, опубліковані збірки документів стосовно війни, збірки партійних документів, промови партійних лідерів, наукові статті, монографії, мемуари, щоденники, газетні статті, радянська література, поезія, журнали та газети, література та поезія мовою їдиш, а також радянський кінематограф і театр. Тільки завдяки залученню та вивченню всіх джерел у комплексі можна надати повний аналіз цієї теми, що і є наступним завданням для досліджень у цьому напрямі.

³⁵ Арад І. Холокауст. – С. 139; *Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period...* – Р. 189.

БАБИН ЯР У ЗАХІДНІЙ КІНЕМАТОГРАФІЇ

Найкращі художні фільми ніби повертають минуле у сьогодення, чим притягують великі глядацькі аудиторії, зокрема, людей, які не люблять дивитися теледокументалістику або читати книжки, написані істориками. Такі стрічки викликають у нас співчуття до персонажів минулого. Це стосується і фільмів про геноцид та злочини проти людства, наприклад, про Голокост. Фільм «Список Шіндлера» не подобається багатьом критикам, але назагал вони визнають, що він відкрив правду багатьом людям, які раніше її не знали. За визначенням голландської письменниці Джесіки Дурлахер, цей фільм дає «емоційні знання»¹. Цей потенціал дуже багато важить для тих, хто викладає історичні дисципліни. Звичайно, вони повинні використовувати шкільні підручники, але й розуміють, що учні краще засвоюють матеріал та отримують емоційний заряд про події минулого із неофіційних джерел, які так чи так мають розважальну форму і хоча б тимчасово звільняють учнів від необхідності раціонального мислення, пропонуючи натомість сильні емоції.

Багато провідних інтелектуалів застерігали від спокуси використання Голокосту у фільмах розважального жанру. Деякі їхні заперечення є не стільки раціональними, скільки релігійними. Елі Візель, американський громадянин, і мабуть, найвідоміший у світі серед тих, хто пережив Голокост, високо оцінює деякі художні фільми, в яких, за його словами, немає «дешеві сентиментальності» і які зворушили його. Однак він часто застерігає,

¹ Її батько Гергард Дурлахер є автором широко відомих спогадів про життя і смерть євреїв у Німеччині, Нідерландах та Аушвіці.

що Голокост є «священним» і його не можна «тривіалізувати» чи «профанізувати». На його думку, зображувати Голокост як таку собі «романтичну пригоду» означає наругу над пам'яттю загиблих. У цьому контексті він спеціально згадує масове знищення євреїв у Києві у вересні – жовтні 1941 року: «Знімати кіно про масові вбивства у Бабиному Яру межує із святотатством. Використовувати масовку в ролі трупів непристойно»².

На думку поміркованих телекритиків, що знайомі з питанням Голокосту, ця тема настільки «тяжка і масштабна», що режисери «повинні нести особливу відповідальність»³. Ці телекритики вказують на ризики, пов'язані з відтворенням масових убивств у художніх стрічках. І такі ризики справді є. Перший ризик – це вуайеризм. Замість осуду, насильство у фільмі викликає захоплення у глядача, який сприймає його наче сцени з бойовика. Цей ризик зростає ще більше, коли персонажі фільму є стереотипними. На думку американської дослідниці Анет Інсдорф, глядачі повинні «виходити з кінотеатру з відчуттям тривоги чи дискомфорту, а не задоволення»⁴. Другий ризик – це історичні перекручення. Художній фільм передбачає політ фантазії, але фантазія на тему геноциду – це вже щось зовсім інше. Історичні факти у художньому фільмі про геноцид повинні мати таку саму вагу, як і фантазія режисера, а можливо, і переважувати її⁵. Відтак фактичних помилок треба уникати будь-яким коштом. У цьому контексті постає третій ризик – нереалістичний «хеппі енд» або створення легкої атмосфери, що не відповідає історичній правді. В ідеалі сценарій художнього фільму має відповідати трагічним реаліям.

Нижче я проаналізую зображення трагедії Бабиного Яру у трьох версіях. Чи постають у сценах художніх фільмів реальні історичні фігури? Чи зображуються побиття і кров? Чи є крики і музика? Якими мовами говорять персонажі? Чию точку зору ми бачимо? Тобто єврея, німця, когось іще, чи усіх одразу? І нарешті, чи досягають художні картини своєї мети – передати тогочасну атмосферу глядачеві?

² *Insdorf A. Indelible Shadows: Film and the Holocaust / 3rd ed. – Cambridge, 2003. – P. XII.*

³ *Ibid. – P. 4.*

⁴ *Ibid. – P. 6.*

⁵ *Unnold Yvonne S. Fiction // Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity. – Vol. 1. – Detroit, Michigan, 2005. – P. 352–355.*

Перша західна екранізація трагедії Бабиного Яру – американський фільм «Голокост» загальною тривалістю 9,5 години. Фільм показували упродовж чотирьох вечорів у квітні 1978 р. на каналі NBC. Режисером серіалу був Марвін Чомський, автором сценарію – Джеральд Грін. Сцена розстрілів у Бабиному Яру триває чотири хвилини. Де її знімали, не відомо. Камера показує то євреїв, то есесівців. Євреї – це молодий Руді Вайс з Німеччини та Лена Сломова. Німці – Пауль Блобель, реальний командир зондеркоманди 4а (підрозділу СС, що розстрілював людей у Бабиному Яру; його грає ірландський актор Томас МакКен), та його уявний колега Ерік Дорф. І ті, і другі спостерігають згори за розстрілами, що відбуваються на рівному майданчику внизу. Першими прибувають поліцаї, які, за словами Дорфа, не дуже вправно марширують. Блобель кидає зневажливо: «українці». Там внизу тридцять тисяч євреїв, каже він. Дорф дивується, «наскільки вони слухняні». «Це, – веде далі Блобель, – свідчить, що вони не заслуговують на життя. Ну, ось і вони». Глядачі бачать євреїв, що складають свій одяг, бачать роздягнених людей, повернутих спиною, яких так і розстрілюють. Крові не видно (на відміну від сцени, показаної у фільмі раніше, де було зображено розстріл євреїв у неназваному українському селі). Побиття не показані також. Розстріли відбуваються у цілковитій тиші. Руді говорить Лені припинити на це дивитися: «І так ніхто тобі не повірить. Вони скажуть, що ми обманюємо, бо ніхто не може такого робити з людьми».

Наступну спробу відтворення подій у Бабиному Яру було зроблено у 30-годинному телесеріалі «Війна та пам'ять», уперше показаному на каналі ABC у 1988 р. Режисер Дан Куртіс написав сценарій спільно із Германом Воуком, автором історичного роману з такою самою назвою, опублікованого у 1978 р. Серед іншого, епічна драма про долі американців під час Другої світової війни розповідає про американку, яку з Італії відправили до Аушвіцу. У книзі та у серіалі Воук, як він сам казав, хотів «заново пережити ті великі та жакливі дні – чітко і правдиво». Його метою була «широкомасштабна драматична сцена», яка би привернула велику аудиторію глядачів. «Суворі судді можуть бути незадоволені з того, що люди вивчають історію через твори розважального жанру. Але це так»⁶. Під час зйомок сцен Голокосту режисера фільму консультували

⁶ Буклет до DVD-диска «Herman Wouk's War and Remembrance» (Orland Park, Ill.: MPI Home Video, [2008?]); див. також: *Wouk H. War and Remembrance. A Novel.* – Boston, 1978. – P. 471.

американський рабин Марвін Гаєр, а також співробітники центру вивчення Голокосту ім. Симона Візенталя. Окрім цього, автори фільму зазначають, що він рекомендований до перегляду Національною асоціацією освіти та Американською федерацією учителів.

Сцену в Бабиному Яру знімали в Югославії. Глядачі вперше побачили її 23 листопада 1988 р. у 7-й серії. Сцена триває чотири хвилини під супровід розповіді Блобеля (його грає англійський актор Кеннет Коллі), який розмовляє з іншим есесівцем у Білорусії в середині 1943 р. Блобель із гордістю розповідає, як добре організовано викопування та спалення тіл євреїв, убитих у 1941 р. і пізніше. Сидячи в автомобілі по дорозі назад із короткого відрядження, він згадує, як погано все було проведено у 1941 р. Показують кадри розстрілів у Бабиному Яру, бачимо людей, які роздягаються, їхнє побиття, черги перед яром та власне розстріли. Євреї падають, а есесівці ходять по мертвих тілах і добивають живих. Видно багато голих людей («Нью-Йорк Таймс» писала 6 листопада 1988 р., що 900 осіб у фільмі зображали жертв та мертві тіла). Камера показує сцену під різними кутами, головним чином з рівня землі. Серед тих, хто примушує євреїв роздягатися, є поліцаї у формі (Schutzmannschaften), яку вони на той час носити не могли. Блобель дивиться на це все в розпачі – не через смерть стількох людей, а через неефективність процесу вбивства. Есесівці тоді «напартачили», говорить Блобель.

Українським та німецьким «спостерігачам» дозволили стояти і дивитися на розстріл (це історична неточність). Відтак нам показують людей у цивільному, зокрема, чоловіка, який фотографує, та жінку, яка їсть морозиво. Блобеля також нервувало, згадує він за кадром, що одяг жертв покидали у братську могилу зверху на тіла. То було марнотратство. І це також історична неточність (хоча і не така серйозна, як у самому романі, де про той самий епізод говориться, що євреїв розстрілювали «одягненими, і хто знає, скільки грошей та коштовностей вони мали при собі»). У телевізійній сцені цього не показано.

Третя спроба відтворення подій у Бабиному Яру є фактично цілим фільмом, що вийшов на екрани у Німеччині 3 липня 2003 р., – це «Бабин Яр. Забутий злочин». Сценарій до стрічки написав американець Стефан Глянц, режисером був також американець Джефф Кенью. Але ініціатор та натхненник фільму – продюсер польського походження Артур Браунер,

який сам пережив Голокост і чії родичі лежать у Бабиному Яру. Він мав намір перевершити такі фільми, як «Список Шіндлера» та «Піаніст», які вважав нереалістичними. Бранер хотів створити фільм про масове вбивство, про яке, на його думку, забули німці та інші народи. Цей фільм мав стати вічним меморіалом, «документом, що свідчитиме через сто і навіть двісті років».

Самі розстріли займають велику частину 108-хвилинного фільму. Знімали його в Білорусі. Бюджет доволі скромний – 5 мільйонів євро. Акторський колектив міжнародний, але всі актори або говорять, або їх дублюють німецькою.

На початку фільму (дія відбувається десь у 1941 р.) глядач бачить дві сім'ї, що живуть поруч, – українську та єврейську, а також Блобеля та його оточення. Якщо Браунер прагнув реалізму, то очевидно, що він не досяг мети, хоча саме в цій стрічці вперше показано «коридор» із людей, через який проганяють євреїв і де відбувається їхнє побиття. Українка Лена Онуфрієнко (її грає Катрін Зас, відома з фільму «До побачення, Ленін») раптом стає антисеміткою та видає своїх сусідів-євреїв німцям під приводом, що вони партизани. Оскільки це є наклеп, нацисти відправляють її саму до Бабиного Яру ще у перший день. Такий розвиток подій є надто малоймовірним.

Головні дійові особи – євреї – гинуть у Бабиному Яру, куди вони падають одягнені. На тілах в яру мало крові, вони лежать тихо і не рухаються. Як і у фільмі «Війна та пам'ять», поліцаї вдягнуті у форму *Schutzpolizei* (допоміжної поліції). Немає згадки про велику пожежу у Києві, яка передувала розстрілам.

Фільм невдалий з усіх поглядів. Про це свідчили майже всі рецензії, опубліковані після показу стрічки і пізніше⁷. Усі дійові особи є стереотипами, а не живими людьми. Наприклад, Блобель (його грав німецький актор Алекс Мілберг) напередодні розстрілів телефонує додому і запитує у дружини, як почувається їхня дитина. Досить часто бачимо, як вгорі пролітають птахи, і чуємо каркання. Глядач начебто має думати, що це ворони,

⁷ Див., наприклад: *Stiglegger M. Wenn die Krähen ziehen... Arthur Brauners Erinnerung an Babij Jar, die Schlucht der Vergessenen // Das Kino als Archiv und Zeuge? Zur aktuellen Kinematographie des Holocaust. Anlässlich des 60sten Jahrestages der Befreiung von Auschwitz / Hrg. M. Stiglegger, A. Jacob = Augen-Blick. Marburger und Mainzer Hefte zur Medienwissenschaft. Band 36. – Marburg, 2004. – P. 94–101.*

і зрозуміти усе жахіття, яке він бачить на екрані. В епізод розстрілу вставлено екскурс у майбутнє – щаслива сцена, де Франка, єврейська біженка із Західної України, одружується із сином Лени Степаном. Ця оптимістична вставка посеред довгих сцен убивств, є, мабуть, найбільшим прорухом у фільмі. Браунер чомусь не запросив консультанта-історика, і це стало причиною багатьох помилок. Наприклад, він стверджував, що єдиною особою, яка пережила Бабин Яр, є Анатолій Кузнецов. Невеликий бюджет фільму також став на заваді. Таке враження, що брак коштів змусив творців фільму використовувати сюжети примітивної німецької кінохроніки часів війни, що, своєю чергою, змусило зробити весь фільм сепією.

Те, що фільм невдалий, стає ще очевиднішим після його порівняння з іншою стрічкою Браунера – «Останній поїзд» 2008 року – про депортацію євреїв із Берліна. То була високоякісна робота, яка не відлякувала глядача, на відміну від «Бабиного Яру».

У жодній екранізації трагедії Бабиного Яру не показано, як у рів кидають дітей та немовлят. У кожній екранізації є Пауль Блобель і найтрагічніші моменти супроводжуються музикою, начебто це якийсь обов'язковий елемент. Найбільше переживань викликають сцени із серіалу «Війна та пам'ять», який найреалістичніше відображає події і, вірогідно, базується на свідченнях Діни Пронічевої, яка пережила цю трагедію.

«Голокост» і «Війну та пам'ять» побачили мільйони глядачів у Північній Америці та Європі. На мою думку, найуспішнішою є екранізація подій у «Війні та пам'яті». Про цей серіал один науковець сказав, що він «розумно використовує формат бойовика про війну, щоб показати глядачеві жахіття Аушвіцу та Бабиного Яру»⁸. Що ж до фільму Браунера, то його майже ніхто не бачив. Він один раз пройшов у німецьких кінотеатрах, але більше його вже, мабуть, ніколи не демонструватимуть. Подивилися цей фільм 9418 глядачів⁹. На німецькому телебаченні його показували принаймні двічі у січні 2005 та січні 2008 рр. DVD-диск, що вийшов у 2004 р., має титри англійською та голландською мовами, але поза межами Німеччини фільм практично не відомий.

Переклад з англійської

Ярослава Карпюка

⁸ *Insdorf A. Indelible Shadows.* – P. 24.

⁹ <http://www.filmportal.de> (останній раз відкривалося 18 листопада 2009 р.).

**«ФИЛОСОФИЯ ПОСЛЕ АУШВИЦА» И «ЭТИКА ПОСЛЕ
ХОЛОКОСТА»: РЕФЛЕКСИИ НАЦИСТСКОГО ГЕНОЦИДА
В ЗАПАДНОМ И ПОСТСОВЕТСКОМ СОЗНАНИИ¹**

Проблема поисков идентичности европейца, пережившего Вторую мировую войну и Холокост, была поднята западноевропейскими мыслителями почти сразу после окончания военных действий. Для многих людей Запада Холокост стал символом разрушения всех достижений морали и культуры, после которого невозможно говорить о прогрессивном развитии цивилизации и торжестве гуманизма. «Холокост не является чисто “еврейской трагедией” и событием еврейской истории... Холокост родился и был осуществлен, – писал Зигмунд Бауман в конце XX века, – в нашем рациональном обществе, на наивысшей ступени нашей цивилизации, на пике культурных достижений гуманизма, и именно по этой причине это проблема и трагедия всего современного общества, культуры, цивилизации»². Согласно З. Бауману, Холокост – это феномен и одна из идентичностей современности, все уроки которого общество не смогло принять до конца.

Если к концу XIX века европейское общество пребывало в уверенности, что его культурное развитие является поступательным и восходящим (в соответствии с концепциями Гегеля, Л. Моргана, Э. Тайлора), что прогресс неотвратим, что, пройдя периоды «дикости» и «варварства», западноевропейская культура вступила в пору «цивилизации»,

¹ Данная статья подготовлена благодаря поддержке Европейского фонда Ротшильда, исследовательский академический грант 090/07.

² *Bauman Z. Modernity and the Holocaust.* – Polity Press, 1991. – P. 11.

то ХХ век полностью разрушил эту уверенность в прогрессе морали и культуры. Футурологам ХІХ века казалось, что прогресс науки и техники предвещает невиданный расцвет культуры и человеколюбия. Однако случилось обратное: символами ХХ века стали две мировые войны, Аушвиц, Холокост, ГУЛАГ, расовая утопия нацизма, более 50 миллионов жертв, уничтоженных по расовым и национальным признакам. Только в августе 1944 года 20 тысяч трупов было сожжено в лагерях смерти, и это было только одно из событий в длинной цепи насилия, обусловленного ненавистью к расовому «другому»³. Если в Первой мировой войне от числа погибших мирное население составляло только 5 процентов, то во Второй мировой войне эта цифра составила 65 процентов⁴. Это означало, что миллионы людей получили «опыт войны» и «травму войны» – голода, насилия и репрессий, которые в значительной степени изменили качество моральных ценностей и как бы «перетформировали» сознание европейского общества.

В ХХ веке произошел противоестественный парадокс: если в течение столетий утопия воплощала все наилучшее, чего страстно желало человечество, то ХХ век реализовал утопию как утопию расового государства. Если в раннемодерной Европе границы государства разделяли «своих» и «чужих» и не позволяли «чужим» творить зло над «своими», то границы «расовой утопии» в Германии были необходимы, чтобы «скрыть» ее жителей от чужих, дифференцировать их по расовым, гендерным и социальным признакам на расово «дальних» и «близких», дистанцировать определенные группы населения путем «изоляции» и «отчуждения». Нацистские концлагеря представляли собой концентрированную антиутопию для тех, кто был признан «чужими» внутри «своих», и помимо евреев расово «другими» и потому подлежащими уничтожению были признаны цыгане; советские военнопленные; восточные славяне, особенно русские; немецкие коммунисты; католические священники и свидетели Иеговы; люди с ментальными или телесными отклонениями; гомосексуалисты. При этом такие крупные концлагеря, как Аушвиц, Бухенвальд, Равенсбрюк, представляли собой

³ *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews. – London: Holmes and Meier, 1985. – P. 251.

⁴ *Encyclopedia of genocide.* Vol. 2 / Ed. by Israel Charny. – ABC-CLIO; Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England, 1999. – P. 555.

зловещую и зеркально перевернутую утопию раннего христианства: их узниками были представители всех европейских наций (в равной степени «и эллины, и иудеи»), всех сословий, они были лишены собственности, их плоть умерщвлялась, насильники требовали смирения, и только вера могла определить смысл выживания.

Равенсбрюк, самый большой лагерь, называемый «женским», включал женщин 116 национальностей, прежде всего поляк, француженок, советских военнопленных, немок и украинок; в нем также находились свидетели Иеговы; евреи и спасители евреев; христиане из западных стран, не принявшие нацистский режим; дети советских партизан и подпольщиков; немецкие гомосексуалисты и лесбиянки; горбуны и люди с ментальными нарушениями⁵. Немецкий нацизм использовал расово-антропологические теории для того, чтобы на их основе конструировать образ «другого», который будет служить в качестве постоянного антагониста, врага. В результате философского и художественного осмысления опыта страдания и выживания, для послевоенных поколений стала очевидной невозможность говорить о превосходстве «единой» и «целостной» западноевропейской культуры над всеми другими, если все предшествующие гуманитарные достижения европейцев не смогли защитить от уничтожения миллионы людей, чей статус «жертвы» был предопределен происхождением или расой, физическими или ментальными диспропорциями тела, принадлежностью к определенной нации или сексуальному меньшинству.

Холокост и Вторая мировая война заставили западноевропейских интеллектуалов усомниться не только в традиционных либеральных ценностях и праве науки на истину, но и в христианском догмате о превосходстве духа над плотью, ибо жертвами нацистов становились даже безгрешные младенцы, исключительно на основе принадлежности их *плоти*, то есть тела, к определенной расе или нации. Иерархия жертв нацистов была выстроена следующим образом: 1) подлежащие уничтожению – «цветные», «негры», «цыгане», «евреи»; 2) представители «чуждых рас» (славяне) и их дети; 3) население, говорящее

⁵ Feig K. Non-Jewish Victims in the Concentration Camps // A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by Nazis / Ed. by M. Berenbaum. – New York University Press, New York and London, 1990.

на собственном, не немецком наречии; 4) «асоциальные персоны»; 5) душевнобольные⁶. Очевидно, что, с точки зрения нацистской расовой и телесной политики, эти категории людей относились к «другим», причем к тем «другим», которым не было места в арийской утопии. Наиболее уязвимой категорией «других» были евреи, цыгане и люди негроидной расы, они подлежали полному уничтожению. Славяне и их дети относились к «чуждой расе», и из этого следовало, что они подлежали частичному уничтожению и превращению в рабов.

Западные европейцы в нацистской антропологической классификации занимали положение «расово близких», в то время как русские, поляки, украинцы, белорусы – положение «недочеловеков», отнесение которых к категории «других» было равнозначно их уничтожению. Если в западноевропейских странах нацисты стремились сохранить видимость «цивилизованных отношений», то в оккупированной Украине они не видели в этом нужды: известно, что мужественные голландцы два с половиной года прятали Анну Франк и ее семью, а когда тайна убежища была раскрыта, голландских мужчин, помогавших евреям, отправили в концлагерь (откуда они вернулись после войны), а к женщинам-голландкам нацисты не применили никаких карательных санкций⁷. В оккупированной Украине евреев расстреливали вместе с их нееврейскими супругами и вместе с теми, кто пытался их спасти, а также вместе с детьми спасателей.

В 1946 г. Карл Ясперс, один из крупнейших немецких экзистенциалистов, поставил вопрос о моральности тех, кто пережил войну, в лекциях «О духовной ситуации в Германии»: это принято считать началом нового направления в гуманитарно-социальной мысли Запада, получившего название «философии после Аушвица». Философия после Аушвица вводит в совершенно новое поле культурной антропологии, возникшее как результат осмысления телесных практик XX века, многочисленных геноцидов и главное – Второй мировой войны. Это направление исследований связывает концепцию субъекта с такими категориями, как «выживание», «сопротивление», «вина»,

⁶ *Milton S. German Occupation Policy in Belgium and France // A Mosaic of Victims.* – P. 80–81.

⁷ *Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule.* – Cambridge, Massachusetts and London, 2004. – P. 48.

«спасение», «укрытие», «подполье», «ненависть», «пытки», «боль», «антисемитизм», «ксенофобия», «расизм», «травма», «духовность» и «вера». Позднее идеи философии и этики «после Аушвица» были развиты Теодором Адорно, Ханной Арендт, Элиасом Канетти, Бруно Бетгельхеймом, Эммануэлем Левинасом и многими другими западными философами и исследователями, значительная часть работ которых до сих пор малоизвестна и не переведена в Украине.

В работе «Проблема вины» Ясперс писал о «виновности» всей немецкой нации, нации «молчаливых свидетелей» или «соучастников» нацизма⁸. Ясперс утверждал, что покаяние за прошлое необходимо всем немцам, даже тем, кто формально не принадлежал к нацистской партии. Это нужно, чтобы обеспечить «чистый воздух», в котором новые поколения немцев могли бы вернуть себе чувство утраченного «национального достоинства». Формулируя принципы новой «этики после Аушвица», Ясперс исходил из собственного опыта «пограничных» ситуаций, которые он пережил во время войны: жена Ясперса была еврейкой, и он не только не собирался от нее отказываться, но делал все для ее спасения⁹. Сами жизненные выборы Ясперса давали ему право говорить о «всеобщей» немецкой вине: будучи безусловным противником гитлеризма, он не эмигрировал, хотя подвергался физической опасности – когда его уволили из университета, то все окружающие выражали ему сочувствие; когда же пришло время реальной физической угрозы, вокруг него образовалась «пустота», бывшие знакомые избегали его. Семья Ясперсов уцелела по чистой случайности: войска американцев вошли в Гейдельберг накануне того дня, когда была назначена депортация евреев.

Основные этические постулаты Ясперса состояли в следующем:

- 1) признание морально-политической ответственности немцев всех и персонально каждого, включая потомков, за геноцид, совершенный немцами-нацистами по отношению к еврейскому народу;
- 2) признание всеобщей вины европейских христиан за долгие годы антииудаизма и «молчания» по отношению к антиеврейским законам, которые сделали

⁸ Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии – М., 1999.

⁹ Фрумкина Р.М. Без вины виноватые: Карл Ясперс об исторической вине немецкого народа // Человек. – 2007. – № 1. – С. 93–95.

возможным исключение евреев из числа полноправных граждан; 3) понимание судьбы одного народа, населяющего мир, как важного компонента мировой целостности, от изменения одной части которой нарушается ход истории других народов; 4) ответственность свидетелей за «недеяние» перед лицом гуманитарной катастрофы – убийства целого народа или расы; 5) изменение моральной субъективности индивида, ставшего свидетелем убийства или унижения «другого», и не воспрепятствовавшего этому (здесь уместно вспомнить известное высказывание, которое связывают с именем немецкого пастора Нимеллера: *«Когда нацисты пришли за коммунистами, я ничего не сказал, потому что я не был коммунистом; потом они пришли за социалистами, и я снова молчал, потому что не был социалистом; потом они пришли за евреями, и я промолчал, потому что я не еврей; и вот, когда они пришли за мной, никого не осталось рядом, чтобы заступиться за меня»*); 6) каждая невинная жертва уникальна; 7) христианство несовместимо с антисемитизмом и любой иной формой расизма, шовинизма и ксенофобии; 8) любая национальная культура обладает ценностью, даже если она – нехристианская культура.

Отличие «деонтологии после Аушвица» в трактовке Ясперса от кантовской деонтологии состояло в том, что в ситуации морального выбора в экстремальной ситуации геноцида моральность субъекта определяется не степенью свободы субъекта, на основе которой Кант строит различие «моральных» и «легальных» поступков. В «этике после Аушвица» моральность субъекта определяется его выбором в пользу страдающей и уязвимой жертвы, уже потому, что преодоление общественной «изоляции», установленной нацистами (исполнителями геноцида), предполагает моральное усилие со стороны индивида и потому более ценно с точки зрения истины и личной честности. В «этике после Аушвица» позитивная самооценка субъекта базируется не на принадлежности к ценностям «большинства», которое может дискриминировать религиозное, политическое, национальное меньшинство, а в том, чтобы в ситуации «страдания» «другого» не стать соучастником жестокости или ее безучастным наблюдателем. В философии Ясперса морален тот, кто в ситуации выбора принимает сторону страдающего «меньшинства», не принадлежа к нему ни по рождению, ни по статусу.

Ясперс утверждал, что осознание своей вины из прошлого не разрушает актуальную национальную идентичность, но, напротив, укрепляет ее, ибо тот, «кто будучи полностью побежден, предпочитает жизнь смерти, тот может жить по правде... только если выберет эту жизнь с сознанием смысла, в ней содержащегося»¹⁰. Первый путь – отрицания «вины», – повергает личность в разрушение и неверие в себя. Второй путь – игнорирование «вины прошлого», – приводит к постоянным шатаниям и параличу действия. И только третий путь – синтез антиномий бытия – дает новые силы и веру в свое и национальное будущее. В философии и этике «после Аушвица» жертва – это тот «другой», кто взрывает самосознание и самоуважение субъекта и требует пересмотра личных моральных ценностей, утверждая, что мораль *каждого* важна для спасения человечества в целом (ибо «тот, кто спас одного человека – спас целый мир»). Помощь расово чуждому «другому» в ситуации между жизнью и смертью означает новый уровень морали и формирует новый тип текста. Недеяние в ситуации расового противостояния равносильно участию в гибели «других».

Взгляды Ясперса сопрягаются с утверждениями теолога Пауля Тиллиха, одного из фундаторов «теологии после Холокоста», который сказал, что христианин после Второй мировой войны «не может присоединиться к хору тех, кто живет в мире неопровергнутых утверждений»¹¹. Речь идет о том, что уже после прихода Гитлера к власти церкви – протестантская и католическая, европейские и американские – могли бы выступить в защиту евреев, но не сделали этого. Тиллих имел в виду не Катастрофу, а кризис доверия к наличным мировоззренческим системам, в том числе и к христианству, которое оказалось неспособным на практике подтвердить главные принципы гуманизма. В теологии до Аушвица господствовал постулат о том, что христианство составляет стержень национальной культуры и национальная культура обладает ценностью в той мере, в какой она – христианская культура. Поэтому «теология после Аушвица» приходит к выводу о том, что речь идет не о «немецкой вине», перенесенной в область религии, а о вещах более фундаментальных – о разрушении европейской веры в справедливость

¹⁰ Ясперс К. Вопрос о виновности. – С. 92.

¹¹ Tillich P. Systematic Theology. – Vol. I. – Chicago, 1951. – P. 25.

європейського мироустрою, що виникло на руїнах Аушвица і Бухенвальда¹².

На те, що війна є ключовим подією в зміні моралі, вказував Е. Левинас: «Війна призупиняє дію моралі: вона позбавляє вічні інститути і зобов'язання їх вічного характеру і внаслідок цього відкидає... абсолютні імперативи. Війна заздалегідь відкидає світ на людські вчинки. Вона не тільки є одним із найжорстокіших випробувань для моралі. Вона робить її сміливою... Війна... здійснюється як чистий досвід чистого, як блискавка блискавки, що спалює всі покрива ілюзії буття... як онтологічне подія... як рух істот, до цих пор зміцнених своєю ідентичністю, як приведення в дію... об'єктивних законів, яких не можна уникнути»¹³. Війна – джерело народження неминувшої травми, травми, яку неможливо уникнути, і яка зберігається в свідомості суспільства або особи навіть через десятиліття, як шрами на тілі.

Теодор Адорно продовжив і розвинув «філософію після Аушвица». Згідно Теодору Адорно, *безвір'я*, так само як і *поетизація абсурду*, характерні для людей слабких і наївних, тих, хто впевнений у власній «всемогутності» – саме тому, що ніколи не боролися і не потрапили в екстремальні ситуації, що вимагають опору проти ради виживання. Саме тому розчарування в житті і атеїзм – доля слабких; віра, як і мужність жити, вимагають сили. Адорно звинувачував традиційне мистецтво в тому, що воно служило зміцненню фашизму, замість того, щоб виконувати ідеологічні функції «опору»: «Після Аушвица будь-яке слово, в якому звучать підвищені ноти, позбавляється права на існування... Той, хто був у силі (і ця сила, безумовно, поразить) пережити Аушвиц, да і інші табори, страстно протестує проти [позиції] Беккета, – розсуджує Адорно на прикладі модерністського мистецтва. – Хід думок приблизно такий: якщо б Беккет був у Аушвиці, він написав би свої п'єси по-іншому; він був би налаштований *більш позитивно*... Беккет або будь-який інший, *хто все ще вірить у власну могутність, в Аушвиці був би розбитий*...

¹² Лезов С. Християнство після Освенцима // *Октябрь*. – 1990. – № 10.

¹³ Левинас Е. *Вибране*: Тотальність і нескінченне. Пер. з фр. – М.; СПб., 2000. – С. 66.

Вот итог метафизики»¹⁴. Послехолокостная этика Т. Адорно построена на отрицании негативного мышления в экстремальной ситуации: выживание (самоохранительство) требует веры и оптимизма, отсюда следует, что сохранение субъективной целостности требует определенного *отстранения*, переживания концентрационного лагеря как «другой реальности». Анализируя современное искусство, можно утверждать, что художественный пример такой модели показан в фильме «Жизнь прекрасна!», который изображает выживание маленького мальчика в концентрационном лагере. Отец, желая оградить сына от кошмарной реальности и сберечь его нравственное чувство, рассказывает, что все это – просто «игра», в которую люди договорились играть между собой. Притчевая мораль фильма такова, что все, происходящее в лагере, настолько чудовищно, что не может быть правдой, человеческое сознание не способно принять эту правду и пытается рационализировать ее, чтобы выжить.

О потребности в возвращении к вере в периоды войны, насилия, геноцида пишут многие выжившие: например, поляк Тадеуш Боровский, переживший Аушвиц, описал один свой разговор с еврейкой из женского лагеря: «– А ты веришь в *загробную жизнь*? – как-то неожиданно спросила она... – Иногда, – осторожно ответил я. – *Один раз я поверил, когда был в тюрьме, а второй – уже здесь, в лагере, когда чуть не умер*»¹⁵ (выделено мной. – В.С.). В «этике после Холокоста» *вера* – единственный способ морального выживания в ситуации на грани смерти, без этого невозможно выживание физическое, когда вся повседневность способствует тому, чтобы лишить человека доверия к миру.

Жан Амери, один из представителей «этики после Холокоста», утверждает, что одним из самых важных итогов концентрационных лагерей для людей, переживших их, является чувство «потери доверия к миру». Культурной предпосылкой человеческого морального бытия является уверенность в том, что в случае кризисной ситуации «другой человек будет меня защищать или, точнее, будет уважать мое физическое, а, следовательно, метафизическое естество. Границы моего тела –

¹⁴ Адорно Т.В. После Освенцима // Адорно Т.В. Негативная диалектика: Пер. с нем. – М., 2003. – С. 328.

¹⁵ Боровский Т. А люди шли бесконечным потоком // За гранью понимания. Философы и богословы о Холокосте. – К., 2003. – С. 283.

это границы меня самого... Однако с первым ударом доверие к миру разбивается в прах... Первый удар наносит заключенному ощущение собственной беспомощности, то есть в нем, как в зародыше, заключено все, что будет после... Кто бы ни пытался помочь заключенному – мать, жена, брат или друг, – их усилия будут, скорее всего, напрасны»¹⁶. Пытки напоминают изнасилование – половой акт без согласия одного из партнеров, нападение, при котором отсутствует малейшая надежда на возможность сопротивления.

Однако, согласно рефлексии людей, переживших концлагеря, ужас может вызывать не только отсутствие помощи со стороны других, но и собственное бездействие по отношению к близким людям, которых субъект любит больше всего на свете. Нобелевский лауреат Эли Визель описывает ситуацию, когда он стал в лагере свидетелем избиения собственного отца и... отстранился: «Я словно превратился в камень... Только что у меня на глазах ударили отца, а я даже не сдвинулся с места... Или я настолько изменился?.. Отец словно разгадал мои мысли, он прошептал мне на ухо: “Совсем не больно”»¹⁷. М. Флеминг экстраполирует методологию М. Фуко в сферу исследований геноцида и Холокоста и пишет о том, что пытки в концлагерях были инструментом функционирования «биовласти», которая, с одной стороны, рассматривала человеческое тело как механизм, которым можно управлять, использовать его физические возможности и при этом не задумываться о духовно-нравственных аспектах отношений. С другой стороны, тело – это продукт рождения, которое хранит в себе тайны жизни и смерти, и, распоряжаясь жизнью и смертью миллионов тел, нацистская администрация подтверждала собственную субъектность и превосходство¹⁸. Тело служило демаркационной линией между жизнью и смертью. Согласно Л.Л. Лангер, главное искажение морали, которое происходило в ситуациях выживания в гетто и концентрационных лагерях, заключалось в том, что выживание одного всегда происходило как бы за счет

¹⁶ *Амери Ж.* Пытки // Там же. – С. 150–151.

¹⁷ *Визель Е.* Ніч. Світанок. День. – К., 2006. – С. 35.

¹⁸ *Fleming M.* Genocide and the Body Politic in the Time of Modernity // *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective* / Ed. by R. Gellately and B. Kiernan. – Cambridge University Press, 2003.

«другого». И выживший всегда подсознательно знал об этом и должен был продолжать жить со знанием того, что как бы «обменял» свою жизнь на жизнь соседа, возможно, близкого, а возможно, постороннего существа: «это придавало выживанию “хищнический облик”, когда страх перед смертью заставлял мужчин и женщин вести себя так, как никогда не пришло бы в голову в нормальных обстоятельствах, когда реальность отнимает одновременно и язык осуждения, и модель нравственного поведения»¹⁹.

Бруно Беттельхейм, венский психоаналитик, был арестован как еврей и брошен в 1938 г. в концентрационный лагерь Дахау, а спустя восемь месяцев переведен в Бухенвальд. То, что он там выжил, было чудом само по себе: он был выкуплен американскими родственниками, выехал в Америку и долго лечился от пережитого. Его книга «Просвещенное сердце» представляет собой род антропологического исследования повседневности концентрационных лагерей и философии выживания в них личности как субъекта. Важность изучения нацистских концлагерей после того, как они отошли в историю, Бруно Беттельхейм видит в том, что эти лагеря представляли собой испытательную модель «тоталитарного» государства, и их цель была тройка: первая задача была прагматична и цинична – научить членов СС полностью подавлять в себе человеческие эмоции, найти наиболее эффективные методы запугивания и умерщвления людей, а также наиболее действенные стимулы работы заключенных в условиях несвободы; вторая цель была более философская и психологическая – научиться подавлять личность заключенного, разрушить ее, превратить социально, национально и религиозно разнородных людей в единую массу послушных, полуживых заключенных, неспособных ни на физическое, ни на моральное сопротивление. Именно поэтому, подчеркивает Беттельхейм, моральное сопротивление в условиях полной несвободы столь же важно, как и физическое, это признак сохранения субъективации как пространства метафизической свободы. Третья задача лагерей была превентивной: она заключалась в том, чтобы терроризировать остальное население самим фактом наличия лагерей, ужасающим примером иногда выпускаемых из них жертв, то есть запугивать

¹⁹ Лангер Л.Л. Дилемма выбора в лагерях смерти // За гранью понимания. – С. 227.

страхом самой возможности ареста и, таким образом, ломать любое сопротивление населения как моральное чувство.

Беттельхейм подчеркивает, что пытки и моральные унижения, через которые нацисты пропускали своих жертв при аресте и в течение заключения, были одним из способов «отчуждения» и «раздвоения» личности, в результате чего многие не выдерживали и бросались на электрический ток; многие теряли интерес к жизни и опускались до состояния животных – становились «мусульманами», ходячими трупами. Ощущать – ты «другой» по отношению к той личности, которой ты себя считал когда-то, – респектабельной и благополучной, честной и интеллигентной, вот один из главных результатов психо-моральной политики нацистского лагеря. Для этого использовались разные методы, из которых основными были: 1) пытки, нанесение травм и увечий без всякой необходимости; 2) моральные унижения – превращение заключенных «в детей»; 3) лишение личной собственности, личного времени и свободного пространства; 4) постоянные издевательства и ругань и как следствие – потеря заключенными самоуважения; 5) истощающая, мучительная, голодная и часто бессельная физическая работа; 6) непредсказуемая обстановка, лишаящая жертву возможности расширить степень личного влияния, цель чего была – уменьшить значение личности в собственных глазах; 7) введение коллективной ответственности в группах; 8) разлучение родственников и др. Беттельхейм формулирует и основные принципы выживания в ситуации, когда выживание было практически невозможно: «Для выживания необходимо... овладеть некоторой свободой действия и свободой мысли. Две свободы – действия и бездействия – наши самые глубинные духовные потребности, в то время как поглощение и выделение, умственная активность и отдых – наиболее глубинные физиологические потребности. Даже незначительная, символическая потребность действовать или не действовать, но по своей воле... позволяла выжить мне и таким, как я»²⁰.

Известный риторический вопрос Т. Адорно: «Как можно жить после Аушвица?» был обращен к фундаментальному на Западе принципу индивидуализма, который предполагает невмешательство в дела «*других*», в результате чего стала возможна Вторая мировая война, истребление евреев,

²⁰ Беттельхейм Б. Просвещенное сердце // *Человек*. – 1992. – № 2. – С. 74.

славян, геноцид советских военнопленных. Для многих западных интеллигентов и простых европейцев, возвращенных верой в права человека и философиями свободы Т. Гоббса, Ф. Вольтера, Г. Гегеля, Вторая мировая война оказалась критическим рубежом, за которым выжившие люди и общества задавались вопросом Иова: если Бог всевидящий, как мог Он позволить это? И если мы – христиане, как могли мы наблюдать то, что происходило, и не суметь препятствовать этому в XX веке? Кажется очевидным, что классические философии Спинозы и Гегеля просто не имеют адекватного словаря для рассказа о «природе нацизма». Именно поэтому Холокост называют «точкой» «рождения травмы»²¹ западного человека, источником постоянной рефлексии, получившей академическое воплощение в постструктурализме, феминизме, деконструктивизме, в художественных образах абстракционизма и концептуализма второй половины XX века. Другая известная фраза Т. Адорно звучит как «это варварство – писать поэмы после Аушвица», которой он хотел подчеркнуть, что после того кошмара, который происходил с людьми в лагерях смерти, искусство требует новых форм, как бы содержащих в себе интертекстуальное знание о той трагедии, которую пришлось пережить народам мира. Это также и вопрос «эстетического наслаждения»: об ужасах концлагерей, пытках и той боли, которую пришлось пережить выжившим, люди могут кричать (или молчать), но как можно крик боли превратить в предмет искусства и получать от него эстетическое наслаждение?

В послевоенных рефлексиях на Западе все чаще возникает мысль, что искусство после Аушвица должно стать «другим», трансформировать традиционные представления о природе эстетического, связи художника (философа) и зрителя (читателя). Фактически, Адорно один из первых заговорил о создании нового искусства и новых политик мышления, которые позже получили название Постмодерна, то есть ситуации в обществе после разочарования в высоких идеалах Просвещения и иллюзий морального прогресса эпохи Модерн. Одна из идей «этики после Холокоста» состояла в том, что трагедия войны и геноцида не может быть отрефлексирована в рациональных терминах и реалистических образах, так как это не вербальный, а *телесный* и *расовый* опыт. Опыт тела, испытавшего боль и умирание, невозможно адекватно отразить в языке, подчиненном определенной системе,

²¹ *Eaglestone R.* The Holocaust and the Postmodern. – Oxford University Press, 2004. – P. 3.

так как сама война и Холокост – это символы безусловного разрушения любых моральных систем, моральных традиций и канонов.

Суммируя сказанное, можно утверждать, что эпоха, получившая впоследствии название Постмодерн, началась с утверждения морального чувства стыда у выживших за то, что они – «не вмешались», не смогли предупредить убийства миллионов невинных людей. Вторая мировая война и Холокост стали центром, фокусирующим самые разные общественные дискуссии XX века. Европейское общество признало, что Холокост, внесимволическая реальность «лагерей смерти» настолько изменили человеческое сознание, представления о теле и тексте, экзистенциальные ценности, что мир «после Аушвица» уже никогда не будет таким, как раньше, трансформировав качество философии, литературы, искусства. Спустя десятилетия тема войны и Холокоста, а также тема «травматической идентичности» людей, переживших войну, властно заявила о себе в кинофильмах Стивена Спилберга («Список Шиндлера»), Романа Полански («Пианист»), Френка Байера («Яков, лжец»), Алана Пакулы («Выбор Софи») и других.

Северная Америка долгое время сохраняла «отстраненный» взгляд на «европейские дела» благодаря своему «островному положению». Однако в 1950-е годы и она была втянута в европейские поиски «новой идентичности», в силу того, что после Второй мировой войны американский континент стал прибежищем миллионов эмигрантов из Восточной и Западной Европы: чудом спасшихся узников концлагерей и их мучителей, гитлеровских преступников, которые скрывались от правосудия; тех, кто бежал от нацизма, и тех, кто спасался от сталинизма. Хотя для Америки Вторая мировая война проходила вне ее собственного геотопоса и находилась как бы *на обочине* художественного сознания, тем не менее, несколько известных писателей включили *мотив* Второй мировой войны в свои произведения: это произведения Ирвина Шоу («Молодые львы», «Богач, бедняк»), Норманна Майлера («Нагие и мертвые»), Курта Воннегута («Тьма ночная»), Джеймса Джонса («Тонкая красная линия», «Вторая мировая война», «Только позови»), Эрнеста Хемингуэя («По ком звонит колокол»). Для западной культуры одним из итогов осознания страшной войны оказалось открытие «лица *Другого*»:

«...инаковость Другого не является следствием его самоидентичности – она ее конструирует: Другой... имеет облик бедняка, чужестранца, вдовы, сироты, но одновременно и лик господина, призванного жаловать мне свободу и подтверждать ее. Неравенство не обнаруживается третьим лицом... оно как раз означает отсутствие третьего лица, способного объять меня и Другого...» (Э. Левинас)²² – испытывать сочувствие к жертве западная культура смогла только пройдя через Холокост и тотальное чувство вины: выживших – перед погибшими, родившихся позже – перед родившимися раньше, «расово близких» – перед «расово чуждыми». Для западного, в том числе американского, общества Вторая мировая война стала глубочайшим разочарованием в нравственном прогрессе, началом конца религиозной веры, распространением конформизма и морального релятивизма («и добро, и зло относительны»); война означала конец традиционных *либеральных дискурсов и веры* в единого и целостного европейского субъекта. Осознание полного кризиса традиционной системы ценностей дали импульс появлению разнообразных неконформистских и контркультурных проектов середины XX в. в Западной Европе и Северной Америке, среди которых наиболее яркими оказались американские «битники», британские «рассерженные молодые люди», «театр абсурда», французский феминизм и деконструктивизм.

Хотя большинство западных европейцев даже не могли вообразить себе ту глубину страданий и лишений, которые довелось пережить украинцам и большинству советских людей на оккупированных нацистами территориях, ужас Второй мировой войны и чувство вины проникли в западноевропейское бессознательное гораздо глубже, чем в советское общественное сознание. Для многих людей Запада Холокост стал символом разрушения всех достижений морали и культуры, после которого невозможно говорить о прогрессивном развитии цивилизации и гуманизма. Влияние войны трансформировало представления европейского общества о собственной идентичности. Рефлексии над моральными итогами войны обратили внимание на проблему *других, принадлежащих к расовым, национальным, гендерным меньшинствам*, чью субъективность уже нельзя было игнорировать после итогов Второй мировой войны. Размышление о причинах Холокоста стимулировало чувство «вины»

²² Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное. – С. 246.

европейского общества перед расовыми и национальными «другими», что привело к потребности зафиксировать послевоенную боль и травму в образах искусства, литературы, философии и к созданию нового языка (Постмодерна), который бы позволял передать ужас, боль и раскаяние общества после геноцида; это также обусловило создание новых типов философий, которые осмысливали моральные итоги войны, в частности, «этика после Аушвица», и были посвящены проблеме субъективности жертвы, того «другого», который долгие годы находился на обочине европейского сознания.

Ценность западных «философии после Аушвица» и «этики после Холокоста» сформулировали дискурс «вины» от лица тех, кто выжил в экстремальной ситуации, осознавая при этом, что ничем не «лучше» тех, которые погибли. Дискурс «вины» означает фиксацию в культурных формах (в литературе, кино, философии) нравственного чувства индивида, пережившего войну, оккупацию, геноцид, насилие, гибель близких, и при этом *выжившего*. Этот тип послевоенной субъективности получает развитие в общественных движениях, произведениях искусства и литературы на Западе в 1950–1970-е гг. (хиппи, битники), в контркультуре 1990-х – начала XXI века (панки, рокеры и др.). Одним из фокусов изображения «другого» как носителя альтернативной идентичности становится человек, который принадлежит к новому поколению, однако испытывает чувство вины за свою нацию (государство), участвовавших в насилии, и потому становится участником контркультуры или диссидентского (антиимперского) движения.

В этой ситуации формирование постмодернистского языка, утверждающего «крах Великих Нарративов» (либеральных ценностей модернизма), выглядит как потребность культуры отразить опыт последней войны и найти механизмы, которые позволили «нацистскому воображаемому» перейти в «реальность смерти». Согласно Роберту Иглстону, Постмодернизм – это попытка одновременно героизации и иррационализации философского наследия феноменологии, романтического гуманизма и политической философии Т. Гоббса²³. Постмодернизм создал собственные способы повествования о войне и Холокосте, жанры, которые имели стилистические особенности, специфические

²³ Eaglestone R. The Holocaust and the Postmodern. – P. 5–6.

формы экспрессии, свою поэтику и идеологию; жанры, которые были обусловлены внетекстуальными обстоятельствами – социально-историческими условиями «порождения» этих дискурсов, среди которых были три основные темы: тело, раса, сексуальность.

Постмодернизм стал бегством западного общества от рациональности законов языка, от ограничений жанров и стилей, от моральных императивов Просвещения, которые потерпели крах в противостоянии нацистского варварства и христианской цивилизации. «Жанры» и «каноны», навязываемые тексту извне, ассоциировались с «дисциплинированием» тела, а дисциплина тела была прерогативой нацизма, ее следовало разрушить. Разрушение традиционных жанров, смешение стилей, взаимопроникающие аллюзии и мотивы, разрушающие четкие контуры тематизаций, отражали бессознательную жизнь тела, стремящегося к свободе, а также сложные и неочевидные поиски выхода общественного бессознательного из ситуации «травмы», ненамеренное «проговаривание» через намеренное «забывание». Рациональное знание и позитивистская наука не годились для воспроизведения того, что не поддавалось рациональному анализу: для некоторых художников Холокост и геноцид стали постоянной темой их творчества; для тех, кто реферировал к общественной памяти о войне и реконфигурациях идентичности, одним из ведущих методов выражения стали абстракционизм, постструктурализм, постмодернизм, феминизм и, конечно, деконструктивизм – который воплощал страстное стремление западных мыслителей пересмотреть традиционные ценности эпохи «Великих Нарративов». Постмодернизм потребовал отказаться от стилистической «нейтральности» и «объективности» как маркировки («научного дискурса»: «нейтральность» историка, повествующего о недавних событиях (или даже отдаленных, но затрагивающих эмоциональную жизнь людей), реферировалась к внешне «нейтральной» позиции исполнителя пытки²⁴, администратора, подписывающего расстрельные списки. Потребность в новых формах искусства, философии, религии, инспирированных глубоко в подсознании западного общества травмой Холокоста, стала, по нашему мнению, источником постмодернистской

²⁴ *Friedländer S.* Tr. Thomas Weyr. Reflections on Nazism: An Essays on Kitsch and Death. – Bloomington: Indiana University Press, 1993.

философии и искусства, актуализации мультикультуралистских концепций «другого».

Наиболее значимым является тот факт, что художественные и философские рефлексии опыта войны и Холокоста в западной и восточной (советской) Европе оказались принципиально разными. Для тысяч славян, евреев, цыган, советских военнопленных, народов, населяющих Польшу, Украину, Белоруссию, Россию, итогом войны был *просто* физический конец, когда человеческие **тела**, пройдя сквозь унижения и боль, покидали растерзанную войной землю черным дымом из печей крематориев... Поэтому, на первый взгляд, кажется удивительным, что несмотря на трагический опыт сталинизма, Холокост и нацистскую оккупацию, которые на территории Украины и Советского Союза проводились гораздо более жестокими методами, чем в Западной Европе, философские рефлексии, подобные западным исследованиям геноцида, «этики после Аушвица» и «теологии после Холокоста» не получили развития в советской академии и искусстве.

Не сформировались в Восточной Европе и самостоятельные исследования в русле «философии после ГУЛАГа». И вовсе не потому, что такие исследования не были актуальны для бывших стран советского блока. В советской послесталинской литературе основателями «этики после ГУЛАГа» были, несомненно, А. Солженицын, Е. Гинзбург, В. Шаламов, Е. Глинка, Л. Разгон, Р. Медведев и другие, в своих художественных образах выстраивающие антропологию гулаговского ада, в котором образ «другого» мог быть персонифицирован в самых разных ипостасях – от врача как библейского Спасителя умирающих зеков (в книге Е. Гинзбург «Крутой маршрут», глава «Добрый доктор»), до энкаведешников, входящих в мирную жизнь обычных людей в качестве «гостей» (в фильме «Утомленные солнцем»), или библейского Змия (фильм «Апостол»). Пожалуй, одним из весьма показательных исследований в области «этики после ГУЛАГа» является работа француза Жака Росси²⁵, проведшего в сталинских лагерях девятнадцать лет, уехавшего на родину и там составившего справочник «экстремальной повседневности». Особенность подачи материала в этом справочнике состоит в том, что ГУЛАГ и мир репрессий показаны в нем вовсе не как «другой мир»,

²⁵ Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу: В 2-х частях. – Изд. 2-е / Пер. с англ. – М.: Просвет, 1991.

который исчез из постсоветского сознания, но как мир, который продолжает существовать где-то на обочине сознания, постоянно влияя на то, что происходит в современной жизни. Тем не менее, несмотря на несколько «волн коммеморации» трагического опыта ГУЛАГа, войны и послевоенных репрессий в художественной литературе, целостной «философии жестокости» ни в советском, ни в постсоветском обществе создано не было. На наш взгляд, можно выделить несколько причин данного явления, и мы попробуем описать некоторые из них.

Если вернуться к обстоятельствам Второй мировой войны, инициировавшим западноевропейские теории деконструкции и разрушение модернистских канонов, то Западная Европа и Америка, в первую очередь, отображали в художественных формах свой ужас перед Холокостом и свою вину перед евреями, долгие годы пребывавшими в статусе «чужих» в христианском обществе. Безусловно, судьба европейских евреев была трагической; однако вслед за ними – по степени жестокости обращения нацистов, – стояли советские военнопленные и восточные славяне, обращение нацистов с которыми почти ничем не отличалось от обращения с евреями (на территориях Советского Союза).

Согласно западным историкам, только в течение зимы 1941–1942 гг. более двух миллионов советских военнопленных умерли в немецком плену – от голода, избиений, расстрелов. Именно советские военнопленные первыми (в 1941 г.) прошагали «маршами смерти», находясь по 9–12 дней без еды, до того, как на подобные «марши смерти» были обречены еврейские узники, которых нацисты перегоняли из одного концентрационного лагеря в другой в 1944–1945 годах. Согласно современным историкам²⁶, первыми жертвами отравляющих камер Аушвица стали триста поляков и семьсот русских военнопленных, на которых испытывали качество газа «циклон Б», чтобы затем использовать его методически на «фабриках смерти». Даже Международному Красному кресту было запрещено оказывать помощь «русским» военнопленным, когда те погибали от голода в лагерях, сидя на «смертельном пайке». Именно потому, что наибольшим издевательствам подвергались «русские» военнопленные (которых нацисты в первую очередь ассоциировали с «коммунистами», «большевиками» и «комиссарами»),

²⁶ *Lukas R.C.* The Polish Experience during the Holocaust // A Mosaic of Victims. – P. 89.

многие западные исследователи считают, что отношение нацистов к советским военнопленным следует причислить к «геноцидальным»²⁷. Историкам известно, что французы, британцы, американцы и канадцы, попавшие в гитлеровские концлагеря во время войны, **почти все выжили**. Однако отношение к советским воинам, называемым «русскими», было несравнимо более жестоким, из них **выжили единицы**²⁸. И это не было естественной «частью войны», это было частью геноцидальной, «расовой» антиславянской политики Третьего рейха.

По замечанию Кристиана Штрайта, трагедия, которая случилась с советскими военнопленными в период 1941–1945 годов, долгое время игнорировалась не только в советских, но и в западных СМИ и научных исследованиях. Из 15 тысяч красноармейцев, поступивших в Аушвиц-Биркенау, Майданек и Собибор осенью 1941 г., к январю 1942 г. выжило *всего несколько человек*²⁹. В общей сложности, по данным американских историков, 5 миллионов 700 тысяч советских военнопленных погибло в нацистском плену – от голода, избиений, пыток, медицинских экспериментов, расстрелов и непосильной работы. Погибшие и умерщвленные нацистами составляют 57% от общего количества советских солдат и офицеров, попавших в плен; для сравнения заметим, что только 3,6% (то есть 8300) военнопленных из США, Канады и Великобритании погибло в нацистских лагерях. Нацисты разделяли всех европейцев телесно-географически: на «расово близких» (тех, кто проживал на западе Европы) и «недочеловеков», жителей Восточной Европы – славян, евреев, цыган.

После победы НКВД по приказу И. Сталина организовало так называемые «фильтрационные лагеря», в которых проводило допросы всех выживших, обвиняя их в измене родине на том основании, что они не покончили жизнь самоубийством, предпочтя плен – смерти. Однако кульминация трагедии заключалась в том, что в 1945 г., после освобождения концентрационных лагерей союзниками или советскими войсками, каждый из чудом выживших должен был пройти так

²⁷ *Berkhoff K. The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre // Holocaust and Genocide Studies. – 2001. – Vol. 15, № 1. – P. 1–32.*

²⁸ *Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – М.; Иерусалим, 2005.*

²⁹ *Streit C. The Fate of the Soviet Prisoners of War // A Mosaic of Victims. – P. 142.*

называемые «чистки», последствия которых были описаны в произведениях А. Солженицына, В. Гроссмана, Е. Гинзбург. Наивысший цинизм сталинской власти заключался в том, что в период 1945–1947 гг. почти два миллиона узников, переживших Бухенвальд и Маутхаузен, были отправлены сроком от 10 до 25 лет в советские концентрационные лагеря в Арктику и в Сибирь с клеймом «изменников родины». Некоторая часть из тех, кто выжил в Бухенвальде и был приговорен к депортациям на Колыму, покончила с собой после допросов в НКВД; очень небольшая часть бежала в Бельгию, Францию, США и Великобританию, скрываясь от реальной угрозы быть выданными сталинским властям. Жертвами «между двух диктаторов»³⁰ назвал послевоенную судьбу советских узников один из немецких историков.

Если сравнивать нацистский оккупационный режим в западно-европейских странах (например, в Голландии или Франции), где преследованиям подверглись в первую очередь евреи, коммунисты, цыгане и участники групп сопротивления, то террор, развязанный нацистами в восточных областях Украины, был обращен **против славян почти в равной степени с евреями...** В нацистских планах Украине отводилась роль «хлебного мешка», «скатерти-самобранки», поставляющей продукты для Рейха. Поэтому этнические украинцы, особенно жители ее западных регионов, рассматривались как «потенциально полезные», так как, согласно теории Гитлера, они были в меньшей степени заражены «большевизмом», менее образованы и более религиозны. Чрезмерное образование, по мнению идеологов Рейха, способствовало развитию «недовольства» и «резистентных» настроений у населения; в то время как религиозная жизнь, которую пытались возродить нацисты в Украине, должна была способствовать дисциплинированию людей. Поэтому отношение немцев к славянам было особенно жестоким в крупных городах Восточной Украины – Харькове, Донецке, Полтаве, которые были крупными культурными центрами украинской культуры и науки, и, таким образом, опровергали «расовую теорию» нацистов. К. Беркхофф приводит свидетельства очевидца, еврея, имевшего славянскую внешность, которому удалось бежать из Львовского гетто

³⁰ *Otto R. The Fate of Soviet Soldiers in German Captivity // The Holocaust in the Soviet Union. – Washington DC, 2005. – P. 134.*

и добраться до Днепропетровска. Даже ему, пережившему Холокост, положение славян в восточных регионах показалось чудовищным: «немцы относятся к *русским* как к скоту... они не сядут в транспорт рядом со славянином... многие немцы не стеснялись мочиться просто на улицах города в присутствии толпы местных жителей, так, словно эти люди вообще не существовали...»³¹.

Половина жертв, расстрелянных и замученных нацистской полицией в Восточной и Центральной Украине, **были не евреи и не коммунисты**; в Полтаве, Кременчуге, Миргороде славяне – жертвы нацистов исчислялись десятками в день и тысячами в месяц; по отношению к беженцам, детям и подросткам без родственников широко применялись смертельные инъекции, хотя эти люди не были ни евреями, ни цыганами, ни психически больными – они были просто истощены, одиноки и не могли работать³². Голод, который пережил Киев во время оккупации, может быть сравним только с голодом в больших еврейских гетто Польши и Чехословакии – это был постоянный голод, который превратил Киев в «город нищих». Харьков был обречен на страшный голод во время оккупации именно потому, что а) являлся крупным индустриальным и академическим центром до войны и играл значительную роль в создании советского украинского промышленного и *научно-го потенциала*; б) был *первой столицей Советской Украины*, то есть, по мнению гитлеровцев, источником «большевистской идеологии».

Очевидцы, пережившие войну в Харькове, вспоминали, что во время оккупации трупы казненных висели просто на центральных улицах города, свисая с балконов домов...³³ Цель нацистской политики по отношению к советским, в том числе украинским, территориям состояла в том, чтобы разрушить не только материальные основания культуры, но деурбанизировать Украину, превратить ее в одно большое село, лишённое культурных институций – образования, науки, искусства. Поэтому чем более жестокими становились репрессии нацистов по отношению к украинцам и другим восточным славянам, расстрелы военнопленных, депортации в Германию, тем более всеобщей станови-

³¹ Цит. по: *Berkhoff K. Harvest of Despair.* – P. 159–160.

³² *Ibid.* – P. 159–160.

³³ Документы из экспозиции Харьковского музея Холокоста.

лась ненависть к оккупантам. Если в начале немецкого вторжения многие жители Украины, уставшие от сталинского режима, более всего желали ухода «Советов» и конца войны, то по мере эскалации насилия со стороны нацистов, моральных унижений и массовых депортаций украинцев в Германию, местные жители все чаще мечтали о возвращении коммунистов и ожидали Красную армию как «освободительницу». Многие люди в своих дневниках писали, что предпочтут *любое* правительство, которое сместит нацистов и даст хотя бы *видимость* нормальной жизни и возможности выбора. Все это привело к тому, что когда в октябре 1943 г. Красная армия выбила немцев из Киева, ее, – даже помня сталинские репрессии, – встречали как избавительницу: «Наши пришли!». Именно в силу триумфа Красной армии, подарившей надежду, освободившей, именно этот тип идентичности являлся наиболее позитивно окрашенным для послевоенных поколений. Поэтому западные исследователи Второй мировой войны и ее влияния на послевоенное сознание неоднократно отмечали, что результатом немецкой расовой политики стало то, что советские люди на оккупированных территориях почувствовали себя объединенными в общем горе и именно в Сталине начали видеть освободителя от нацистов³⁴. В результате триумфа Красной армии, вызвавшего огромный эмоциональный подъем у переживших оккупацию, именно «советский» тип идентичности оказался наиболее позитивно окрашенным для значительной части послевоенных поколений.

Однако статус «выжившего» – в концлагере, в плену или на оккупированной территории – в советской популярной культуре, в отличие от западноевропейской, не имел положительного семантического подкрепления и **не был** героизирован в публичном дискурсе. Люди, выжившие благодаря собственному мужеству и силе воли, в послевоенные годы не стали «героями» в послевоенной популярной и официальной культуре, их статус был ненамного выше «изгоев», «возвращенцев из небытия», «чужих». Это означало, что в советской культуре они составляли категорию «**двойных Других**», причем эта двойственность моральных оценок приводила к тому, что огромная категория людей была отправлена в «забвение», дискурсивное – в отношении мертвых, и телесное – в

³⁴ Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, NJ, 2001.

отношении еще живых. «Идеальный советский герой» должен был находиться на «своей» территории и обладать «совершенным», то есть здоровым, целостным телом, способным к сражению. «Советское тело» должно воевать и сопротивляться; категория «выживания» была исключена из семиотики советской официальной культуры и массового сознания. Советская пропаганда отводила советскому народу образ «единой общности», мифологического «культурного героя», вышедшего «израненным», но живым из поединка с «нацистской гидрой», хтоническим образом абсолютного Зла, не поддавая сомнению основы собственной морали и культурной идентичности «после Сталина» и «после ГУЛАГа». В советском обществе после войны не было столь резкого расслоения на «жертв» и «наблюдателей», как в западноевропейском; «жертвами» нацистов оказалось гораздо большее количество социальных и национальных категорий граждан, чем в Западной Европе, объединенных при этом как горечью военных потерь, так и страхом перед сталинскими репрессиями.

Еще один парадокс советской послевоенной культуры состоял в том, что несмотря на то, что наибольшая тяжесть оккупационных политик нацистов пришлось на народы Советского Союза, несмотря на продолжение репрессий сталинской власти, послевоенный голод, сохранение системы ГУЛАГа и уничтожение инакомыслящих (то есть политических и национальных «других»), советские люди в моральном плане чувствовали себя гораздо счастливее европейцев: их не мучило чувство вины и стыда за бездействие перед лицом нацизма. Если обратиться к советскому кинематографу послевоенных десятилетий, то очевидно, что они наполнены оптимизмом и радостью, которые вызывают прилив жизнелюбия у зрителей даже спустя полвека («Карнавальная ночь», «Бриллиантовая рука» и др.), так как наполнены верой в близкое и всеобщее счастье, в метафизическую правильность выбранного пути. В советский период книги по истории войны были написаны преимущественно в «ура-патриотическом» духе, тогда как история повседневности – голодающего местного населения, окруженцев, мародерства, изнасилованных женщин и сопротивления в нацистских концентрационных лагерях – практически не были известны ни широким массам, ни академическому сообществу. Дискурс «героизма»

и морального превосходства активно поддерживался советской властью, в то время как дискурсы «страдания», «потери», «дома как разоренного пепелища» последовательно изгонялись из массового сознания (вспомним знаменитую песню М. Исаковского «Враги сожгли родную хату», которая показала советской власти послевоенных лет «непристойно откровенной» в потоке тотальных поэтических глорификаций³⁵).

На наш взгляд, именно разница в моральных итогах войны – конструирование героического образа советской победы на Востоке Европы и фокусирование послевоенного внимания на жертве/жертвах, то есть на субъективности и идентичности «меньшинств» на Западе – способствовала тому, что философия и этика «после Аушвица» зародились в западной философской мысли. Вопреки тому, что наибольшая тяжесть войны и Холокоста пришлась на народы Украины и других стран Советского Союза, осмыслений войны, подобных западноевропейским «философии после Аушвица» и «этике после Холокоста», в СССР создано не было, так же как не было создано и в период независимости Украины. Однако, как нам кажется, не потому, что эти темы не были актуальны в СССР, а затем – в независимой Украине. Причин, на наш взгляд, было несколько: **первая** – то, что темы меньшинств – национальных, гендерных, сексуальных – относятся к направлению критических философий, которые не могли быть легитимны в тоталитарном государстве советского периода; **вторая** – в том, что размышления над основаниями и последствиями Холокоста для общественной морали очевидным образом связаны с темами инакомыслия, эмиграции, политических репрессий, идеологического «двоемыслия», антиеврейских кампаний, ГУЛАГа, – то есть непроговоренной боли «невидимых» жертв войны, у которых не было возможности текстуализировать свою травму публично.

Поэтому до настоящего момента боль от невыговоренной «травмы» войны и Холокоста (которой более шестидесяти лет) по-прежнему реальна и телесна в постсоветской культуре, в отличие от Запада, где публичное признание *разных типов жертв* помогло тем, кто выжил, перевести телесную боль в жест речи или письма. Более полувека после войны в постсоветских обществах оставались табуированными темы Холокоста, отступления, плена, коллаборации, репрессий в армии,

³⁵ Минаков С. Вино с печалью пополам // Режим доступа к тексту: kut.org.ua/music_a0005.php.

насилия против мирного населения, неоправданной жестокости военачальников, и только в последние годы их начали обсуждать публично. Хотя первые художественные попытки репрезентации страшной правды о войне на советской территории были сделаны еще в 1950-е годы («Черная книга» В. Гроссмана и И. Эренбурга, «В окопах Сталинграда» В. Некрасова), однако широкого распространения они не получили в массовой культуре и искусстве вплоть до самых последних лет.

Только после распада СССР несколько фильмов попытались исправить культурную несправедливость относительно тех, кто был вынужден погибать между штыками СМЕРШа и германской армией, а возвращаясь из нацистских лагерей смерти, отправлялись в ГУЛАГ, снова чувствуя себя «другими»: было снято несколько фильмов, которые делали попытку репрезентировать образы **других жертв** войны на постсоветском экране («В августе 44-го», «Звезда», «Апостол», «Последний бронепоезд», «Штрафбат», «Ликвидация», «Сволочи», «Эшелон», «Свои»). Художественные и философские рефлексии над моральными итогами войны обратили внимание общества на категорию «двойных *других*» – «чужих» с точки зрения обоих тоталитарных государств – советских военнопленных, население оккупированных советских территорий, евреев, выживших в гетто, бывших узников концлагерей, советских воинов, получивших статус «пропавших без вести», др. Дать «право голоса», визуализировать на экране – а значит, и в публичном сознании, – всех жертв войны, все национальные, гендерные, социальные категории, пережившие «травму войны», – является чрезвычайно важным с точки зрения формирования постсталинского общества и посттоталитарного сознания.

Ценность морально-философской рефлексии состоит в том, что она создает новые послевоенные дискурсы и источники идентичности в Украине, которые не были созданы прежде, в первые десятилетия после окончания Второй мировой войны, когда это чрезвычайно требовалось людям, пережившим войну и оккупацию. Однако для детей военных и послевоенных поколений, чьи родители – узники концлагерей, жертвы Холокоста, бывшие военнопленные и заключенные ГУЛАГа, для семей «пропавших без вести», женщин, переживших сексуальное и этническое насилие, очевидцев пыток, погромов и казней, – всех тех, кто долгие

годы не имел возможности артикулировать свою персональную травму в публичных и легитимных жанрах и формах культуры, такая идентификация «травмы войны» в художественных и философско-этических рефлексиях, даже с опозданием на шестьдесят лет, является важным шагом в исцелении общества, пережившего нацизм, сталинизм, Холокост и публичное забвение жертв и героев. Развитие «философии после Аушвица» и «этики после Холокоста», наряду с формированием «философии после ГУЛАГа» в современном украинском обществе, позволяет легитимировать культурные и моральные ценности меньшинств, долгое время пребывавших на обочине публичной памяти, и объективно способствует разрешению болезненных вопросов прошлого и движению к демократическому обществу.

НАЦІОНАЛЬНА КНИГА ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Роковини трагедії Голодомору 1932–1933 рр. зумовили гучний резонанс в українській та міжнародній спільноті. Відкривалися тематичні експозиції, виставки, опубліковано серію досліджень з означеної проблематики. Найбільш ґрунтовним стало видання серії «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». В кожній з колись охоплених голодом областей опубліковано том цього видання. Побачив світ також загальний том Національної книги пам'яті, який містив витяги з обласних видань.

У цьому огляді ми окреслимо основні характеристики Запорізького обласного тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору», проаналізуємо основні напрями дослідження та окреслимо перспективи для подальших розробок.

Запорізький обласний том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», виданий за редакцією доктора історичних наук професора Турченка Ф.Г., складається з трьох основних розділів: мартирологу загиблих у роки Голодомору на території Запорізької області, археографічного розділу та свідчень очевидців.

Перша частина – мартиролог жертв, загиблих у роки Голодомору, – спирається на документи районних відділів реєстрації актів громадянського стану. Книги записів актів смерті збереглися лише частково. У Запорізькій області немає книг реєстрації смерті по Кам'янсько-Дніпровському та Токмацькому районах. По Великобілозерському райо-

ні збереглася книга лише однієї (Червоної) сільради. Загалом, немає жодного району області, де б книги реєстрації смерті збереглися по всіх сільрадах. Наприклад, з 21 сільради Запорізького району записи за 1932 рік збереглися по 6 сільрадах. З 19 сільрад Веселівського району книги актів за 1933 рік не збереглися по 8.

Проблемою стала й ідентифікація імен та прізвищ свідків, оскільки дуже часто в документах РАГС графа «ім'я, прізвище та по батькові» була не заповнена або документи були пошкоджені.

Списки загиблих унаслідок Голодомору ми також склали за свідченнями очевидців, адже нерідко вони називали імена, прізвища тих, хто помирає від голоду або сильно бідував. Проте свідчення не є актовим документом РАГС, не встановлюють точну дату народження та смерті, реєстраційний номер тощо. Разом з тим, формуючи такий список, ми часто-густо зустрічали імена та прізвища людей, які не потрапили до реєстраційних карток РАГС.

Наступний розділ «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» – це документи і матеріали Державного архіву Запорізької області, архівних фондів районних партійних комітетів, райвиконкомів, сільрад, машинно-тракторних станцій (МТС), матеріали періодичної преси, зокрема, газети «Червоне Запоріжжя». До публікації увійшли документи фондів Запорізького міського комітету КП(б)У (ф. П-157), Бердянського (ф. П-228), Василівського (ф. П-215), Великобілозерського (ф. П-209), Кам'янсько-Дніпровського (ф. П-210), Люксембурзького (ф. П-1128), Мелітопольського (ф. П-233), Михайлівського (ф. П-217), Нововасилівського (ф. П-232), Новозлатопільського (ф. П-2753), Орхівського (ф. П-240), Якимівського (ф. П-208) районних комітетів КП(б)У, Куйбишевського райвиконкому (ф. Р-1198), Федорівської сільської ради, с. Федорівка Мелітопольського району (ф. Р-3457), Гуляйпільської МТС, с. Гуляйполе Гуляйпільського району (ф. Р-892).

Для подальшої розробки проблем Голодомору в Україні необхідно відкрити доступ до фондів архівів Міністерства внутрішніх справ, спростити доступ науковців до фондів архівів СБУ, хоча варто віддати належне, що за останній рік не лише опубліковано збірники документів із фондів СБУ, а й істотно поповнено веб-сайт цього відомства

в напрямі розміщення розсекречених документів. Відкриття архівів якісно розширить поле наукових пошуків.

Третій розділ «Національної книги пам'яті» – це свідчення очевидців. Подані у Запорізькому обласному томі свідчення охоплюють представників усіх вікових, соціальних, національних категорій. Наведено свідчення людей, які були на той час ще дітьми, підлітками, а також свідомими молодими чоловіками та жінками віком 20–25 років. За соціальним походженням найчастіше – це представники українського селянства. Також наведено спомини службовців (наприклад, свідчення колишнього районного державного агронома Терпіннівського районного земельного відділу Григорія Артемовича Колісника¹, С. Ляшенка², який служив шофером в НКВД і возив уповноваженого за контролем по збору зерна в області), спогади та листи представників національних діаспор: чеської (свідчення Ярмили Францівни Прибіл (Вавріної)³, Мелітопольський район), болгарської (свідчення Фуклевих, Стояновських)⁴, велику цінність становлять листи німців Марії Хьюберт та Якова і Маргарити Крекерів⁵, які свідчать про голод серед німецьких колоністів Токмацького району.

На жаль, не маємо у нашому розпорядженні свідчень німців-менонітів і євреїв, які проживали в південних районах нашої області.

У розділі зібрано 480 свідчень людей, що пережили трагедію Голодомору на території Запоріжжя та Запорізької області. Укладачі намагалися цілісно та неупереджено подати свідчення по всіх районах області та обласному центру. На жаль, обсяг видання не дав змоги внести до тому всі матеріали, що є в наявності редакційної колегії.

Ще раз наголошуємо, що ми також не мали можливості залучити все коло джерел, яке є в нашому розпорядженні.

Серед поданих у збірнику свідчень переважають ті, що записані переважно протягом 2007–2008 рр. Робота із запису свідчень

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Запорізька область. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 914.

² Там само. – С. 817–820.

³ Там само. – С. 933.

⁴ Там само. – С. 994, 995.

⁵ Там само. – С. 1007.

проводилася під егідою райдержадміністрацій. У томі наведено також свідчення, зібрані дослідниками на початку 90-х років ХХ ст. Відзначимо кропітку працю мелітопольського дослідника В. Тимофєєва, який наприкінці 80-х – на початку 90-х років здійснив ґрунтовну пошукову роботу на території Мелітопольського району та узагальнив її результати в розвідці «Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років)»⁶.

В. Тимофєєв, опитавши свідків подій, надав незаперечні аргументи щодо масштабу голодомору на Мелітопольщині, довів, що голод лютував та масово забирав людські життя не лише у селах, а й у містах. На початку нового тисячоліття роботу Тимофєєва продовжив колектив на чолі із заступником голови Мелітопольської райдержадміністрації О.М. Башою, який підготував нове видання книги про Голодомор у краї «Коли катом був голод»⁷. Варто зазначити, що в окремих випадках і Тимофєєв, і укладачі нової книги опитували одних і тих самих людей (як, наприклад, К. Сірої)⁸, але свідчення не повторюються. Сучасна політична ситуація дає можливість людям відкрито називати імена активістів, що здійснювали реквізиції (свідчення К. Сірої), відверто заявляти про те, що є всі підстави вважати Голодомор 1932–1933 років геноцидом (свідчення П. Веселовської (Мелітопольський район)⁹, А. Холодної (Веселівський район)¹⁰, М. Думи (Великобілозерський район)¹¹, П. Сіващенко (Приморський район)¹² та ін.), та дозволяти публікувати свої свідчення.

Разом з тим, і досі значна частина свідків боїться прилюдно заявляти про масштаби голоду 1932–1933 рр. Зокрема, жителька

⁶ *Тимофєєв В.* Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років). – Тернопіль, 1993.

⁷ *Коли катом був голод: Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині.* – Запоріжжя, 2008.

⁸ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Запорізька область.* – С. 937.

⁹ Там само. – С. 905.

¹⁰ Там само. – С. 851.

¹¹ Там само. – С. 837.

¹² Там само. – С. 989.

Чернігівського району погодилася свідчити лише на тих умовах, що фігуруватиме лише як «N», бо, мовляв, не впевнена у наслідках¹³.

Ми намагалися відобразити весь спектр документів, що маємо в наявності. Це мемуари генерала Петра Григоренка, нашого земляка, який народився в с. Борисівка Приморського району¹⁴, та жителя Запоріжжя художника Івана Василенка¹⁵, інтерв'ю з очевидцями, здійснені етнографічними експедиціями академічних установ під егідою професорів Юрія Мицика та Анатолія Бойка, спогади жителів міста та області, записані учнями, вчителями та співробітниками загально-освітніх навчальних закладів і соціальних служб, відповіді на анкети-запитальники. Останній вид документів відображає трагедію подій не настільки рельєфно, як пряма мова свідків.

Редакційна група планує продовжити збір свідчень, по можливості розширити його географію, враховуючи депортованих з України та представників національних меншин, щоб уникнути підстав для спекуляцій на кшталт «...Голодували не лише українці...».

Ретельніше слід поставитися до оформлення свідчень. Маємо на увазі необхідність зазначення дати опитування, прізвищ (розбірливо) інтерв'юера й тих, хто засвідчував документи.

Доопрацювання потребують анкети-запитальники. Ми маємо в розпорядженні опитування свідків за двома варіантами анкет. Перший з них – надто фрагментарний та не відображає всього масштабу трагедії. В іншому варіанті деякі запитання повторюються, що іноді спантеличувало свідків під час інтерв'ю.

Надзвичайно важливим є питання про кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Запорізькій області.

Насамперед постає проблема необхідності чіткого підходу до визначення кількості жертв Голодомору в цілому по Україні та по кожній області зокрема. Ми маємо чітко підходити до оприлюднення кількості жертв Голодомору, оскільки нині вона коливається від 3,5 до 10 млн осіб. На наш погляд, по-перше, варто не лише чітко вказувати кількість жертв, а й називати історичні школи та імена дослідників, які наводять

¹³ Там само. – С. 1024.

¹⁴ Там само. – С. 978.

¹⁵ Там само. – С. 812–820.

певні цифри, вказувати підстави та зазначати джерела, з яких встановлено саме цю кількість. По-друге, слід ввести в науковий обіг такі дефініції: *«прямі жертви голодомору 1932–1933 років»* (із зазначенням їх кількості); *«потенційні»* (тобто ненароджені або ті, хто помер у 1934 р., і причиною їхньої смерті могло стати виснаження або хвороби, спричинені тривалим голодуванням); *«виселені та депортовані»*. Ми маємо встановити кількість жертв за кожною групою.

Зокрема, за даними секретаря Дніпропетровського обкому КП України М. Хатаєвича, в області на початок квітня 1933 р. (після того, як відібрали все продовольство і почали вибірково рятувати людей) було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, «а за бортом цих домов маєтся большое количество детей, которых некуда девать». Не відомо, скільки з цих дітей померло. Якщо висновувати за масштабами смертності в м. Запоріжжі, де (теоретично) умови для утримання дітей були кращими, ніж у голодних селах, то їх кількість обчислювалася багатьма тисячами. Дітовбивство не піддається логічному поясненню.

Частина документів у графі *«Зазначити докладно причину смерті»* не має записів або містить прочерк. Досить часто по тій чи тій сільраді є дані за 1932 рік і зовсім немає за 1933 рік. Нерідко в книгах немає записів за цілі місяці або містяться неповні записи в розрізі окремих місяців. Наприклад, по Мордвинівській сільській раді Мелітопольського району за 1932 рік немає жодного запису, а за 1933 рік лише один запис, зроблений у листопаді. В Тимошівській сільраді Михайлівського району у травні – серпні 1932 зафіксовано 18 випадків смерті, а записів по найважчих місяцях осені й зими 1932 і за весь 1933 рік немає. В Рейхенфельдській сільраді Михайлівського району в книзі за 1932 рік зроблено 37 записів про смерть, причому за березень, вересень і жовтень – жодного запису. Водночас за 1933 рік є записи за всі 12 місяців, а їх загальна кількість становить 43.

Схоже, відповідних посадових осіб на таке відкрите і грубе порушення інструкції спонукали надзвичайні обставини. У Книзі записів за попередні роки (наприклад, за 1929, 1930 роки) таких порушень інструкції не виявлено.

Порівняно рідко в записах вказано, що смерть стала наслідком голоду. Картки, де в графі *«Зазначити докладно причину смерті»*

написано «голод» і «от недоедания», є винятками. Наприклад, у відомостях про причини смерті 50 мешканців села Вознесенки Мелітопольського району за квітень 1933 рік вказано: 37 – «от истощения», 9 – «от старости», 1 – «от порока сердца», 1 – «от кровавого поноса», 1 – «от воспаления легких». Поширеними були записи: «од різачки», «од старечої немочі», «од слабості», «од малокрів'я», «от старческого истощения», «от старческой слабости» тощо. У графі «Причина смерті» всіх 24 внесених до списків померлих з 12 квітня по 12 травня 1933 року по селу Спаському Мелітопольського району за 1933 рік записано «не установлена». У деяких сільрадах у відповідній графі ставили прочерк.

У місті Запоріжжі, де можна було сподіватися на кращий медичний контроль і точніші діагнози, ситуація не дуже відрізнялася від сільської місцевості. Зокрема, в будинку немовляти, який був розташований у тодішньому центрі міста, на вул. Рози Люксембург, буд. 4 (тепер це вулиця Дзержинського), недалеко від адміністративних будівель міста, за травень 1933 року зафіксовано 109 випадків смерті дітей віком від 10 днів до 3,5 років¹⁶. Серед діагнозів: «виснаження» – 30 випадків, «катар кишок» – 29, «запалення легенів» – 10, «шлункове захворювання» – 5, «серце» – 2, «кір» – 8, «вроджена кволість» – 3, «інтоксикація» – 1 та інші.

У всіх згаданих випадках «голод» як причина смерті не вказується, хоча «виснаження» можна характеризувати як наслідок голоду. Багато інших діагнозів, які наведено в картках, також можна оцінювати як результат голодного існування. До такого висновку підштовхує і порівняння діагнозів, записаних у книгах актів смерті за 1932 і 1933 рік, з відповідними записами за попередні чи наступні, порівняно нормальні роки. Проаналізувавши для прикладу причини смерті в ряді населених пунктів Бердянського, Оріхівського, Михайлівського та інших районів у 1928, 1929 і 1930 роках, ми не виявили діагнозів «від виснаження», «від слабості» (за винятком «врожденная слабость»), «від голоду», «від малокрів'я» та інших подібних¹⁷.

Нині ми маємо статистичні дані про кількість смертей по радянській Україні загалом, проте ми мусимо оперувати не усередненими даними, а з'ясувати кількість жертв по кожній області конкретно (і робити

¹⁶ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 5593, оп. 13, спр. 320.

¹⁷ ДАЗО, ф. 5593, оп. 6, спр. 64; ф. 5593, оп. 18, спр. 48.

це варто на рівні кожної області). З цією метою ми повинні аналізувати статистичні матеріали про народжуваність та смертність не лише за 1932–1933 роки, а й за попередні 1927–1931 та наступні 1934–1937, з метою встановлення кількості населення напередодні Голодомору та аналізу потенційних жертв (наприклад, померлих у 1934 році, оскільки причинами їхніх смертей могло бути виснаження чи спричинені тривалим голодуванням хвороби).

Тут постає проблема: документи РАГС за 20-ті роки майже не збереглися, а за 1934–1937 роки – переважно сфальсифіковані.

Поки що дослідникам не вдалося зробити точних підрахунків. Тодішня влада цього не робила, а з 1934 р. вона взяла курс на приховання справжніх масштабів трагедії. Вище вже йшлося про спроби приховати від громадськості Книги записів актів про смерть за 1932–1933 роки. Але частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду в 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів. Для цього смертність у 1932–1933 рр. слід зіставити з порівняно нормальними роками до і після цієї трагедії. Наприклад, В. Тимофєєв установив, що по селу Троїцькому Мелітопольського району у книзі реєстрації смерті з 22 лютого до кінця грудня 1933 р. зафіксовано 178 записів. Щоб виявити масштаби смертності від голоду в 1933 р., дослідник вивчив відповідні книги за 1931 р. (17 померлих), за 1935 р. (24 померлих)¹⁸. Отже, якщо до книги були внесені всі випадки смерті, то кількість померлих у Троїцькому від голоду за 10 місяців і 10 днів 1933 р. становила приблизно 150 осіб. Прості підрахунки свідчать, що в цьому селі в голодні роки смертність збільшилася в 6–10 разів.

Таким чином, кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у межах Запорізької області ще не встановлено. Для цього необхідно провести спеціальну і досить велику дослідницьку роботу. А вона ускладнюється, серед іншого, тим, що територія нинішньої Запорізької області входила до складу Дніпропетровської. Відтак відповідні дані щодо змін у кількості й складі населення на її території ніде не концентрувалися. Навіть у масштабах України не вдалося зробити точні підрахунки кількості

¹⁸ *Тимофєєв В.* Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932–1933 років). – С. 123.

жертв Голодомору. Різні українські автори називають цифри від 5 до 10 млн осіб. Можна говорити лише про орієнтовні оцінки. Нам не відомо, чи згадано у книгах актів смерті ті тисячі селян, які шукали порятунку у Запоріжжі і померли тут, не одержавши допомоги.

Отже, незважаючи на вихід у світ ґрунтового видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», перспективи для досліджень залишаються досить широкими. Окреслене нами коло проблем відкриває можливості для подальших наукових пошуків та розробок. Редакційна колегія Запорізького обласного тому «Національної книги пам'яті» нині продовжує науково-дослідну діяльність з окресленої проблематики та готує до друку низку публікацій з історії Голодомору 1932–1933 років на Запоріжжі.

ПРО АВТОРІВ

- Ганна Абакунова – аспірант історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара (Дніпропетровськ).
- Карел Беркгоф – д-р філ. (з історії), науковий співробітник Інституту досліджень війни, Голокосту та геноциду (Амстердам).
- Тетяна Боряк – кандидат історичних наук, доцент кафедри документальних комунікацій Інституту державного управління та інформаційної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (Київ).
- Іван Дерейко – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (Київ).
- Роман Подкур – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ (Київ).
- Вікторія Суковата – доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В. Каразіна (Харків).
- Дмитро Титаренко – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту (Донецьк).
- Інна Шугальова – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету (Запоріжжя).

Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд»
(21–22 листопада 2009 р., Вінниця). –
Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту; 2012. – 144 с.

Літературний редактор

Олена Пазюк

Коректор

Нагала Анікєєнко

Дизайн та верстка

Максим Невінчаний

Тираж 1000 прим.

Друк ФОП «Іваненко С. В.»

01133, Київ, вул. Щорса, 31.

Тел.: (044) 222 88 52